

Як

опитувати ДИТИНУ

Порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих

Аліція Будзиньська

Як

ОПИТУВАТИ ДИТИНУ

Порадник для фахівців, які беруть участь в
опитуванні малолітніх свідків та потерпілих

Зміст:

Передмова

Вступ

I. Психологічні аспекти оцінки показань малолітніх свідків та потерпілих

1. Індивідуальні особливості дитини та її відносини з оточуючими
2. Характер події
3. Умови сприйняття й збереження інформації

II. Місце проведення опитування дитини

1. Внутрішнє оформлення та облаштування кімнати для опитування
2. Технічне оснащення кімнати
3. Загальні рекомендації щодо місця проведення опитування

III. Час опитування

1. Вибір часу і частини дня для проведення опитування
2. Тривалість опитування

IV. Особи, які проводять і беруть участь в опитуванні

1. Особи, які проводять опитування
2. Особи, присутні під час проведення опитування
3. Роль психолога під час проведення опитування

V. Процес опитування дитини

1. Фази опитування
2. Формулювання запитань

VI. Документування опитування малолітнього свідка чи потерпілого

1. Загальні рекомендації
2. Складання протоколу
3. Фіксування опитування за допомогою аудіозапису
4. Фіксування опитування за допомогою відеозапису

Література

Додатки

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Останнім часом насильство та жорстоке поводження з дітьми стає все більш поширеним явищем. Як свідчать дані численних соціологічних опитувань, близько 40% осіб, які не досягли повноліття, вважають, що ця проблема є актуальною для нашої країни. Діти найчастіше зазнають жорстокості з боку ровесників, але кожна четверта дитина з тих, хто зазнав насильства та знущання, зіткнулася з цим у власній родині.

Тенденція до зростання злочинності по відношенню до дітей все більше привертає увагу громадськості до цієї актуальної проблеми та активізує діяльність неурядових організацій у галузі попередження жорстокого поводження з дітьми та захисту прав малолітніх осіб, які стали свідками чи жертвами злочинних подій.

Помітним внеском у справу захисту прав та інтересів дитини має стати видання цього poradnika для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих, підготовленого однією з провідних польських дослідниць у галузі прав дитини. За останні роки в результаті вступу до Європейського Союзу Польща досягла значних успіхів щодо впровадження європейських стандартів дотримання матеріальних та процесуальних прав дитини в кримінально-процесуальне законодавство та практику розслідування кримінальних справ, що стосуються осіб, які не досягли повноліття. Отже, польський досвід щодо особливостей залучення дитини, яка стала свідком або потерпілим від злочину, до участі в процесуальних діях, пов'язаних із розслідуванням правоохоронними органами обставин справи, має стати надзвичайно корисним для України.

Цей poradnik вирізняється з поміж інших тим, що в ньому аргументовано руйнується чимало міфів та стереотипів щодо опитування дитини-свідка чи потерпілого від злочину, які традиційно пропонуються в літературі з кримінології радянського та пострадянського періоду. Йдеться про поради щодо місця та часу опитування дитини (зокрема пропонується уникати опитування дитини за місцем її проживання та навчання, а також безпосередньо на місці події, оскільки це може спричинити втрату відчуття безпеки у місцях її щоденного перебування, викликати негативні асоціації з подією злочину або призвести до надзвичайного травмування психіки), щодо залучення спеціалістів до проведення опитування дитини (зокрема, на відміну від багатьох вітчизняних джерел, авторка заперечує доцільність залучення до опитування неповнолітнього свідка або потерпілого педагога чи психолога, знайомих дитині, а також обґрунтовано ставить під сумнів позитивний вплив присутності батьків або осіб, що їх замінюють, при опитуванні) та багато інших цікавих рекомендацій, які відрізняються від усталених поглядів.

Крім того, порадник дозволяє виявити недоліки та прогалини кримінально-процесуального законодавства України щодо здійснення процесуальних прав дітей, які стали свідками або потерпіли від злочинних дій (проблема підписання неповнолітніми свідками чи потерпілими протоколів допиту, доцільність зачитування їм протоколів, особливості роз'яснення дітям у доступній для них формі права не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів та чимало інших).

При редагуванні цього порадника було вирішено максимально зберегти автентичність перекладного тексту, що спричинило необхідність низки коментарів та пояснень до нього, розрахованих переважно на фахівців у галузі юриспруденції, які обізнані з особливостями кримінально-процесуальної термінології.

Передусім слід відзначити, що одним із ключових термінів, який використовується в пораднику у зв'язку з темою дослідження, виступає поняття «дитина». За міжнародним правом та національним законодавством України, дитиною є кожна людська істота до досягнення вісімнадцятирічного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягла повноліття раніше (ст. 1 Конвенції ООН про права дитини, ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).

Відповідно до ст. 6 Сімейного кодексу України, правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

В оригінальному тексті порадника переважно вживається термін «малолітня дитина», оскільки рекомендації, що в ньому містяться, орієнтовані передусім на опитування маленької дитини. Однак в ст. 168 «Допит неповнолітнього свідка» Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК) вказується: «Допит неповнолітнього свідка віком до чотирнадцяти років, за розсудом слідчого – віком до шістнадцяти років, проводиться за правилами ст. 167 цього Кодексу...». Аналогічне положення дублюється в ст. 307 КПК України. Це означає, що кримінально-процесуальне законодавство України вживає поняття «неповнолітній свідок» для позначення дітей будь-якого віку, які залучені до кримінального процесу.

Таким чином, згідно з кримінально-процесуальним законодавством України, замість терміну «малолітній свідок» слід вживати термін «неповнолітній свідок», і, відповідно, «неповнолітній потерпілий». Однак, аби підкреслити малолітній статус дитини, яка підлягає допиту, у цьому тексті було вирішено використовувати словосполучення «малолітній свідок чи потерпілий» як найбільш релевантне в контексті порадника. Тим більше, що в проекті Кримінально-процесуального кодексу України пропонується вживати терміни «малолітній свідок та неповнолітній свідок», отже такий підхід відбиває перспективні законодавчі тенденції в Україні.

В оригінальному тексті авторка нерідко оперує терміном «опитування свідка», хоча зміст порадника свідчить, що він більшою мірою орієнтований на дитину, що потерпіла від злочину. Це пояснюється тим, що в пораднику викладаються вимоги до опитування дитини – «свідка подій злочину», тобто особи, що спостерігала за злочинними подіями або зазнала від них шкоди. За

кримінально-процесуальним законодавством України така особа може мати як статус свідка, так і статус потерпілого, що знайшло своє відображення в перекладі.

В авторському тексті порадики при визначенні дитини, що має процесуальний статус потерпілого, вживається категорія «жертва злочину». У цілому, кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство України не містить поняття «жертви злочинів», а оперує поняттям «потерпілий». Категорія «жертва» зустрічається в законодавстві України рідко, зокрема в Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» вживається поняття «жертва насильства в сім'ї». Однак в окремих місцях порадики було збережено автентичність перекладу, оскільки цей термін все активніше впроваджується в національне законодавство та юридичну доктрину України.

Нарешті, громадські організації, що опікуються захистом прав дитини, намагаються уникати терміну «допит» стосовно дітей, як такого, що асоціюється з жорсткою законодавчою регламентацією та імперативним характером поведінки уповноважених осіб щодо допитуваних. В оригінальному тексті порадики з урахуванням європейських стандартів дотримання прав дитини використовується поняття «інтерв'ю», однак процесуальне законодавство України не оперує таким поняттям. Враховуючи, що порадики розрахований на фахівців, які беруть участь у проведенні такої процесуальної дії, як допит неповнолітнього свідка або потерпілого, при редагуванні тексту було вирішено у відповідності з законодавством України вживати термін «опитування» як припустимий синонім поняття «допит». З цієї з причини термін «свідчення», який вживався в автентичному тексті порадики, але не міститься в Кримінально-процесуальному кодексі України, переважно замінений на термін «показання», який використовується в ст. 65 «Докази», ст. 68 «Показання свідків», 69-1 «Права свідків» та інших статтях КПК України. Слід звернути увагу читачів на те, що здійснений авторкою аналіз законодавства Польщі щодо допиту дитини-свідка чи потерпілого від злочину перекладено дослівно та збережено автентичний текст з урахуванням особливостей польського законодавства (зокрема, вказується на залучення до допиту дитини «психолога-експерта», тоді як за кримінально-процесуальним законодавством України психолог, якщо він долучається до проведення допиту дитини, має процесуальний статус спеціаліста тощо). Однак кожна згадка про правові аспекти проблеми, якій присвячений порадики, супроводжується відповідними ґрунтовними коментарями щодо специфіки законодавства України, поданими в рамочці.

Сподіваємося, цей порадики буде корисним для слідчих, суддів, педагогів, лікарів, психологів та всіх інших осіб, які залучаються до проведення допиту неповнолітніх та малолітніх свідків чи потерпілих, що сприятиме дотриманню прав та найвищих інтересів дитини при здійсненні провадження у кримінальних справах.

Ганна Христова, кандидат юридичних наук,
доцент Національної юридичної академії України
ім. Ярослава Мудрого

Отримати достовірну, до певної міри повну інформацію від дитини, що стала свідком злочину або потерпілим – це особливо складний процес, оскільки цінність одержаного матеріалу залежить не лише від етапу розвитку, індивідуальних особливостей та сімейного середовища дитини, але й умов та способу проведення такої процесуальної дії як опитування малолітнього свідка або потерпілого.

Діти сприймають та описують світ притаманним лише їм способом. Установлення з ними контакту вимагає особливих умінь та відповідних умов. Отже, процес опитування повинен бути відповідним чином запланованим та підготовленим.

У цьому poradнику міститься практична інформація, адресована суддям, прокурорам, слідчим та іншим представникам правоохоронних органів, які проводять опитування малолітніх свідків або потерпілих, а також педагогам або психологам, які залучаються до участі в опитуванні в якості спеціалістів. Представлені методи й техніки роботи сприяють опитуванню дітей відповідно до закону таким способом, щоб максимально отримати цінний доказовий матеріал і водночас завдати щонайменшої травми дитині під час здійснення юридичних процедур.

I. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОЦІНКИ ПОКАЗАНЬ МАЛОЛІТНІХ СВДКІВ ТА ПОТЕРПІЛИХ

З психологічної точки зору чинники, які впливають на зміст і форму показань малолітніх свідків та потерпілих, можна згрупувати за чотирма категоріями. Це:

- 1) **індивідуальні особливості свідка**, з урахуванням його інтелектуальних можливостей, особистісних рис та відносин із оточуючими, зокрема з винуватцем злочину та іншими особами, пов'язаними з даною справою;
- 2) **характер події**, яка стала підставою для введення у дію правових процедур;
- 3) **умови створення та збереження інформації про подію**, що трапилися;
- 4) **умови відтворення свідком інформації**, з урахуванням рис особи, яка здійснює опитування та аналізує й оцінює показання.

Вищевказані чинники набувають особливого значення, коли мова йде про малолітніх свідків чи потерпілих.

У цьому розділі обговорюватимуться три перші групи вищевказаних чинників, суттєві для змісту й форми показань малолітнього свідка чи потерпілого.

Наступні частини порадника зосереджуватимуться на останній категорії чинників, пов'язаних із місцем, часом, організацією та техніками опитування дитини, а також вміннями та навичками осіб, які здійснюють опитування дитини або залучаються до нього.

1. ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИТИНИ ТА ЇЇ ВІДНОСИНИ З ОТОЧУЮЧИМИ

Оцінка рис дитини, що стосуються її **інтелектуальних можливостей**, не має обмежуватися визначенням загального рівня розвитку. Слід враховувати можливості дитини, пов'язані з різними інтелектуальними функціями, зокрема:

- спостережливість;
- уміння синтезувати та аналізувати сприйняту інформацію;
- здатність до вербалізації;
- здатність до логічного мислення;
- особливості пам'яті;
- здатність до зосередження уваги;
- розуміння суспільних ситуацій та норм;
- уявлення про обставини, які підлягають встановленню за даною справою.

Як проведення допиту, так і аналіз показань малолітнього свідка та потерпілого мають здійснюватися з урахуванням вище перерахованих характеристик дитини, можливої затримки й дисгармонії в розвитку, а також їх інтенсивності.

Порушення в пізнавальних і соціальних функціях дитини не є перешкодою для визнання її свідчень вартісними, якщо під час допиту враховуватимуться індивідуальні можливості дитини.

Досвід показує, що навіть дуже маленькі діти або діти з нижчим за середній рівнем інтелектуального розвитку вміють помітити суттєві елементи події, а потім представити їх у свідченнях, цінних з правової точки зору. Така інформація може становити важливий доказовий матеріал у справі, що розслідується.

У групі психологічних чинників, пов'язаних із особистістю дитини, малолітнього свідка або потерпілого, важливу роль відіграють його індивідуальні риси, сформовані в результаті попередніх пережитих подій і досвіду. Серед них слід виокремити:

- потребу в надмірній увазі до себе з боку інших;
- страх перед покаранням і негативною оцінкою інших людей;
- тенденції до фантазування та ідентифікації з іншими;

- стійкість до стресу й психічних перевантажень, вміння впоратися зі складними ситуаціями;
- відкритість у висловленні власних почуттів, оцінок і суджень;
- психологічні захисні механізми;
- симптоми посттравматичного стресового розладу.

Психологічні захисні механізми вимагають деталізації та обговорення. Вони є більш або менш усвідомленими способами подолання сильних негативних емоцій (побоювання, тривоги, почуття вини, сорому тощо), які є наслідком травматичного досвіду. Серед дітей – потерпілих від злочинів, а також дітей – свідків травматичних подій вони проявляються у формі захисних реакцій, що полягають у витісненні зі свідомості негативних спогадів та у їх раціоналізації в напрямку такої інтерпретації, яка буде соціально прийнятною та бажаною і сприятиме подоланню власних емоційних проблем.

Результати досліджень засвідчують, що захисні механізми з'являлися у близько 80% досліджуваних дітей – жертв злочинів сексуального характеру, передусім у малолітніх віком менше 7 років та у віковій групі 11–15 років. Дослідження також показали, що формуванню захисних механізмів у потерпілих від злочинів сексуального характеру сприяла взаємодія дітей з порушником або підкорення його вказівкам. У групі молодших дітей домінуючим захисним механізмом було неприйняття елементів, які становлять загрозу, та їх витіснення, у той час як у групі старших дітей частіше спостерігалася раціоналізація.

Варто враховувати, що психологічні захисні механізми можуть з'являтися у дитини як безпосередньо після події, яка є предметом доказування у справі, так і значно пізніше. Не становить винятку їх поява у дітей у залежності від ситуації, наприклад, у зв'язку з перспективою дачі показань вперше або в черговий раз. Виникнення захисних механізмів може призвести до відсутності послідовності й постійності у показаннях, які даються у різний час.

Немає однозначної думки щодо впливу захисних механізмів, виявлених у дітей, які проходять допит, на оцінку достовірності їхньої розповіді. Слід визнати, що це залежить від типу захисного механізму, його інтенсивності й щоразу вимагає індивідуального психологічного аналізу з урахуванням комплексних знань про дитину та її оточення.

Синдром посттравматичного стресового розладу (ПТСР) – це захворювання, яке виникає внаслідок пережитої надзвичайно стресової події. Травматичними подіями вважаються:

- серйозна загроза для власного життя;
- загроза власній фізичній недоторканості;
- значна кривда, заподіяна близькій особі;
- різка зміна в найближчому оточенні, втрата близької особи, дому, сім'ї;
- ситуація, коли особа є свідком злочинів, вчинених з особливою жорстокістю, або інших подій, що викликають страх, почуття загрози, безсилля.

У випадку дітей, потерпілих від злочину, або свідків жорстоких подій симптоми ПТСР можна поділити на три групи:

- повторне переживання травми у снах, спогадах, асоціаціях («вторгнення»);
- емоційне відокремлення від негативного досвіду (заціпеніння), ізоляція у відносинах із близькими, відмова від звичних форм активності;
- гіперактивність, надмірне емоційне збудження, що призводить до порушень сну, проблем із зосередженням уваги і порушень пізнавальної функції, а часом до помітного регресу в розвитку.

Діагноз ПТСР у дитини повинен бути врахованим при плануванні часу опитування. Інформація, отримана від дитини в період хвороби, може бути неповною, і тому її цінність та правдивість можна поставити під сумнів.

Значну роль у готовності дитини до дачі свідчень та відвертості розповіді відіграють її **взаємини з близькими людьми**. Очевидним є те, що діти залежать від батьків та опікунів. Від впливу близьких людей часто залежить мотивація дитини до давання показань, а також зміст і форма її розповіді.

За законодавством України неповнолітній свідок викликається до суду через його законних представників (ч. 3 ст. 166 КПК України). Повістка неповнолітньому свідку адресується одному з його батьків, опікуну, піклувальнику або адміністрації дитячого закладу, де він перебуває. Якщо при допиті дитини необхідна присутність його батьків або інших законних представників (ч. 1 ст. 168 КПК України), в повістці вказується також необхідність його явки разом зі свідком. При неяві свідка без поважних причин до нього застосовується привід згідно з ч. 2 ст. 70 КПК України.

Це особливо помітно у справах про насильницькі злочини, вчинені на сімейному ґрунті, в яких підозрюваним/обвинуваченим є особа, близька дитині, важлива в її оточенні. Часто дитина має стосовно неї амбівалентні почуття: любові, захоплення, ненависті, огиди, страху. Діти, які після важкого досвіду користуються підтримкою, добрим ставленням і розумінням з боку близьких людей, висловлюються під час допиту дуже вільно, відкрито й у відповідності до власних автентичних слідів пам'яті.

У випадку малолітніх свідків та потерпілих слід підкреслити роль, яку відіграють їхні відносини з учасниками процесу та іншими особами, які беруть участь у справі, обвинуваченим, потерпілим, іншими свідками тощо, як у щоденному житті, так і в особливій ситуації вчинення злочину, що розслідується.

На готовність до дачі показань, їх спонтанність та зміст найбільш суттєвий вплив має те, ким для дитини є особа, що підозрюється або обвинувачується у злочині, і якою була її поведінка у тих подіях, які є предметом розгляду, а у випадку знайомої особи – якою була її поведінка у період, що передував критичній події, та після неї, а також її позиція серед осіб, важливих для дитини.

Слід пам'ятати, що розвиток дитини, а часто також рівень виховання і турботи про дитину у сім'ї, є динамічними процесами. Пізнавальні можливості та риси соціально-емоційного функціонування дитини не лише підлягають постійним змінам, але також мають різні темпи розвитку протягом життя дитини. Можна помітити значний прогрес у розвитку протягом порівняно короткого часового проміжку. Зустрічаються також випадки його уповільнення або навіть регресу.

Часто на темп і характер змін у розвитку мають вплив власне події злочину, які були для дитини травматичним досвідом. У результаті цих подій нерідко змінюється життєва ситуація малолітнього свідка та потерпілого, його стосунки з оточенням, образ власного «Я».

Розвиток і риси дитини-свідка або потерпілого під час вчинення подій, що є предметом доказування у справі, можуть значно відрізнитися від цих самих параметрів під час процесуальних дій, у яких вона бере участь.

2. ХАРАКТЕР ПОДІЇ

Зміст і форма показань свідків залежить від характеру обставин справи. Дитині важче помітити, запам'ятати й описати такі події:

- незвичні, незрозумілі, розпізнавання та опис яких вимагає особливої інформації, яка виходить за межі знань дитини про навколишній світ;
- травматичні для дитини, пов'язані з сильними негативним досвідом.

По-різному виглядають розповіді про дорожньо-транспортну пригоду восьмирічної дівчинки, яка автомобілі розрізняє за кольорами, та підлітка, який ними захоплюється і розуміється на правилах дорожнього руху. Відмінності між їхніми свідченнями стосуватимуться, зокрема, кількості подробиць і взаємозв'язків між ними.

З точки зору змісту й форми розповідь про поведінку винуватця сексуального розбещення, представлена дошкільником, який не розуміє значення вчинених дій та не володіє знаннями у галузі анатомії й фізіології людини, відрізнятиметься від розповіді підлітка в період статевого дозрівання, для якого обставини справи не є незрозумілими, але становлять табу-йовану тему. У цьому випадку відмінності можуть стосуватися як кількості й значення описаних подробиць, так і спонтанності висловлювань.

У свою чергу, у випадку розповіді дитини про надзвичайно травматичний досвід слід враховувати відсутність запам'ятовування тих елементів злочину, які супроводжувалися надзвичайно негативними емоціями.

Особливе значення відіграють емоції у випадку отримання свідчень від дітей, потерпілих від злочинів сексуального характеру, оскільки ці події викликають у дитини почуття провини, сором, самозвинувачення і соціальне нехтування та засудження. Отже, слід враховувати обмежену свободу висловлювань щодо даної теми і перекручення, в основі яких лежить захист власної репутації.

У цій категорії справ дитина може бути не готовою до розмови на тему, якщо її сильно залякали. Особа, яка вчинила злочин, могла застосувати декілька стратегій, аби стримати дитину від розголошення факту сексуальної експлуатації: погроза вбивством або заподіянням фізичної шкоди (*Я тебе вб'ю, якщо ти комусь про це розкажеш. Я вб'ю твою маму*); підкуп (*винагорода за покірність дитини у формі різного роду подарунків*), маніпулювання (*Якщо ти комусь про це скажеш, я перестану тебе любити. Якщо ти розповіси про це, станеться щось погане з тобою або близькою тобі людиною, наприклад, тебе віддадуть у дитячий будинок*), а також обтяження дитини почуттям вини та спільної відповідальності за хід подій (*Ти сам цього хотів*).

Дитині важко описати словами досвід сексуальної експлуатації, яка належить до подій, що викликають сором, і тому дитина розкриває інформацію про неї з труднощами, часто поступово, винятково в сприятливих умовах.

3. УМОВИ СПРИЙНЯТТЯ Й ЗБЕРЕЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ_____

На сприйняття певної інформації суттєвий вплив мають умови, в яких відбувається спілкування. Важливими є зокрема:

- відстань свідка від місця події;
- перспектива, з якої він може сприймати інформацію;
- час перебування під впливом різних подразників;
- інші події, що є фоном для основної події;
- елементи, які перешкоджають у сприйнятті інформації (наприклад, галас);
- освітлення;
- можливість використання при сприйнятті інформації різних аналізаторів (зору, слуху, нюху, смаку, дотику).

Наприклад, якщо свідок має описати стіл, на якому серед іншого посуду знаходилась ваза, наповнена різними фруктами, можна припустити, що найкраще він запам'ятає той фрукт, який не лише бачив, але торкався, нюхав і пробував на смак.

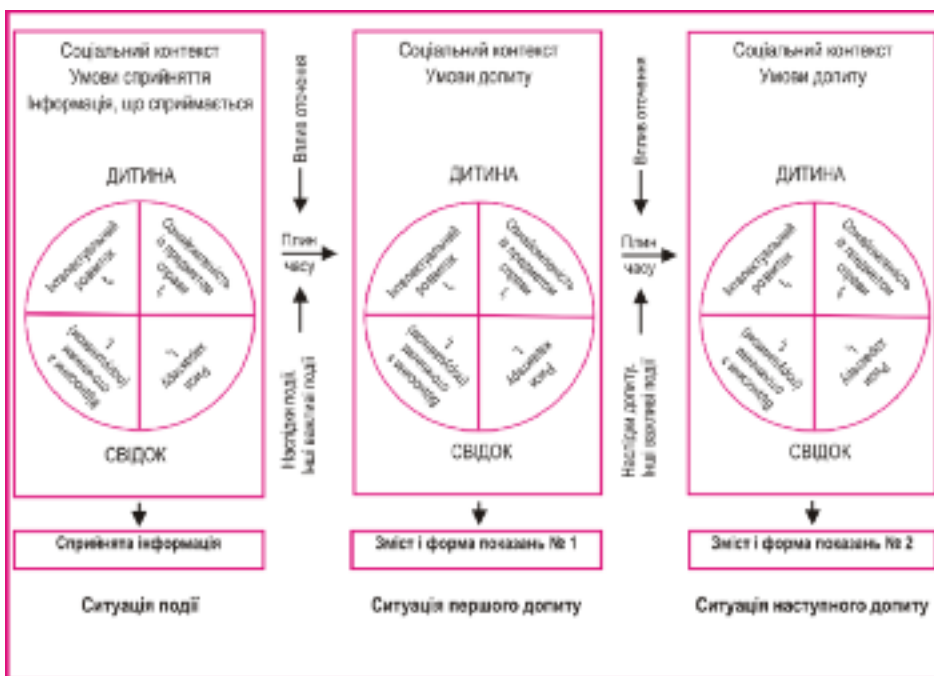
Пошкодження слідів пам'яті в період між допитом і подією можуть спричинити:

- особи з близького оточення дитини свідомо або несвідомо, через розмови з дитиною, навіювання власних оцінок та інтерпретації подій;
- новий досвід дитини, який накладається на вже існуючі сліди пам'яті;
- інші важливі в житті дитини події;
- зміни в оточенні дитини, які часто є наслідком розкриття нею інформації про обставини злочину та початком процедури розслідування.

У випадку малолітнього свідка та потерпілого варто запланувати одне опитування і провести його таким чином, щоб отримати вартісний доказовий матеріал у даній справі.

Нижче наведені чинники, які є важливими для змісту й форми свідчень опитуваної дитини, з урахуванням різних стадій провадження у справі. Разом з тим, доцільно докласти зусиль, аби малолітні свідки або потерпілі брали участь в опитуванні, якщо це можливо, лише один раз у відповідний час у зручних умовах і з використанням відповідних технік. Такий підхід гарантує безпеку дитині та сприяє отриманню важливого доказового матеріалу у справі.

Мал. 1. *Схема, що зображує чинники, які впливають на зміст і форму показань свідка та динаміку їх змін*

Плануючи опитування дитини, слід правильно здійснити:

- вибір місця опитування;
- вибір часу опитування;
- вибір особи, яка веде опитування, та осіб, які залучаються до проведення цієї процесуальної дії;
- відповідні техніки опитування і порядок його проведення.

Вищезгадані питання будуть детально обговорюватися в наступних розділах.

II. МІСЦЕ ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ ДИТИНИ

1. ВНУТРІШНЄ ОФОРМЛЕННЯ ТА ОБЛАШТУВАННЯ КІМНАТИ ДЛЯ ОПИТУВАННЯ

Найсприятливішим варіантом є проведення опитування дитини у спеціально спроектованому й підготовленому для цієї мети приміщенні. **Дружня кімната для проведення опитування** має забезпечувати дитині почуття комфорту, сприяти встановленню контакту з особою, яка здійснює цю процесуальну дію. Вона має також сприяти зосередженню уваги, мобілізації пам'яті, відвертості у бесіді. Це приміщення повинно водночас відповідати офіційним вимогам щодо проведення опитування .

Кімната опитування у Центрі допомоги дітям «Мазовецька» у Варшаві

Її внутрішнє оформлення та облаштування мають бути старанно продуманими. З огляду на її функцію, вона не може нагадувати приміщення шкільного клубу або кімнати для ігор. При цьому вона повинна бути затишною і справляти на дитину гарне враження. Рекомендуються світлі, неясно-краві кольори кімнати. Важливим є її нейтральне розташування з безпечним виходом. Звукоізоляція вхідних дверей для елімінації зовнішніх звуків, сприяє відчуттю безпеки дитини під час опитування.

Враховуючи різний вік опитуваних дітей, кімната має бути обладнана меблями різної величини, щоб вони забезпечували комфорт як для дошкільнят, так і для підлітків. Меблі повинні бути зручними для сидіння, з можливістю впиралися ногами в підлогу та спиратися долонями на стіл, що сприяє почуттю безпеки. Несприятливою є надмірна кількість предметів, які відволікають увагу дітей. Рекомендується покласти лише кілька м'яких іграшок для дружньої атмосфери. Стандартне облаштування передбачає також наявність паперу, кольорових і простих олівців на столі. Вони можуть стати у пригоді при зображенні малолітнім свідком або потерпілим інформації, яку важко описати словами. Крім того, вони можуть використовуватися для зменшення емоційного напруження дитини.

Серед реквізитів, що допомагають дитині описати речі, які їм важко назвати словами, передбачаються схематичні малюнки фігур людей (додаток № 2) та анатомічні ляльки,

Анатомічні ляльки

які можуть знадобитися, зокрема, у випадку розслідування справ щодо сексуальних домагань. Вони є необхідними, коли дитина розпізнає і називає частини тіла людини з урахуванням статі, а також описує їх функцію. Крім того, вони можуть бути реквізитом, який полегшить дитині ілюстрування своєї розповіді.

Слід підкреслити, що анатомічні ляльки повинні використовуватися дуже обережно, з усвідомленням, що вони можуть навіювати певну інформацію і повторно травмувати скривджену дитину. У жодному разі до них не можна ставитися як до тесту, який викриває проблему сексуальних домагань.

2. ТЕХНІЧНЕ ОСНАЩЕННЯ КІМНАТИ

Крім внутрішнього оформлення і облаштування кімнати для проведення опитування, дуже важливим є облаштування приміщення відповідними технічними засобами.

Стандартне технічне обладнання такої кімнати складається з:

- великого одностороннього скла з доброю видимістю;
- камери, що фіксує хід опитування і передає зображення до іншого приміщення;
- мікрофонів, які фіксують звук;
- слухавок, які забезпечують комунікацію між особою, яка проводить опитування, і тими, хто знаходяться поза кімнатою та уповноважені спостерігати за проведенням процесуальної дії.

Камери й мікрофони мають бути розміщені у місці, яке не впадає у вічі й не приваблює увагу співрозмовників, однак у жодному разі вони не повинні приховуватися від дитини. Навпаки, особа, яка веде процесуальну дію, повинна перед початком опитування звернути увагу дитини на присутність у кімнаті незвичних для неї технічних елементів, таких як одностороннє скло, камера і мікрофон, а згодом пояснити їх роль, дозволити освоїтись із ними.

Додаток № 1 представляє стандарти дружньої кімнати для проведення опитування дитини.

Останнім часом в Україні послідовно запроваджується експеримент «Зелена кімната», що є методом профілактики правопорушень серед дітей та забезпечення їх соціального та правового захисту. Обов'язковими вимогами є: забарвлення приміщення та меблів «зеленої кімнати» у зелений колір, наявність кімнатних рослин, іграшок, художньої літератури тощо. «Зелені кімнати» створюються кримінальною міліцією у справах дітей на базі районних відділів УВС з метою соціального та правового захисту підлітків, для виявлення причин і умов, що сприяють учиненню ними протиправних дій, а також для психологічної профілактики й корекції відповідних відхилень у поведінці. Робота, до якої залучаються психологи та педагоги, здійснюється на основі індивідуального підходу з урахуванням віку та ступеня розвитку дитини. Такі «зелені кімнати» могли б використовуватися для проведення допитів малолітніх та неповнолітніх свідків або потерпілих від злочинів.

3. ЗАГАЛЬНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО МІСЦЯ ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ

Якщо немає «дружньої кімнати», опитування слід проводити в приміщенні, в якому в цей час не проводяться жодні інші дії, при відключеному телефоні, з максимальним наближенням місця до вищеописаних вимог.

Не слід опитувати дитину в місці, де вона могла зазнати травматичного досвіду. Таке оточення може викликати у неї сильні негативні емоційні реакції (сильна тривога, страх), які впливають на пізнавальні процеси (зосередження уваги, мобілізації пам'яті, логічного мислення, вербалізація пережитого досвіду під час опитування).

Уникайте опитування дитини у місці, в якому вона зазнала травматичного досвіду, або такому, яке може з ним асоціюватися.

Не рекомендується опитувати дитину там, де вона проживає. Асоціація місця проживання з пережитою травмою може призвести до втрати почуття безпеки дитини в оточенні, яке раніше було для неї притулком, сприймалося як дружнє і було пов'язане з позитивними подіями.

Опитування дитини в місці її проживання мінімізує травматичний характер ситуації.

Місц

Коли виникає необхідність опитувати дитину в якості свідка в суді, варто відступити від деяких правил, які є обов'язковими при судовому розгляді справи, для отримання важливого доказового матеріалу і зниження емоційного напруження дитини.

Перед початком опитування покажіть дитині кімнату, дозвольте, щоб вона освоїлася з приміщенням, де проводитиметься процесуальна дія. Покажіть, де знаходиться камера, опишіть її роль зрозумілими для дитини словами.

Як засвідчив попередній досвід, рекомендується дозволити дитині давати свідчення сидячи, а у випадку з маленькими дітьми – без офіційного вбрання осіб, присутніх у залі судового засідання. Варто подбати також про те, щоб дитину-свідка не відділяла від судді кількадеметрові відстані, у багатьох випадках типова для великих залів судових засідань. Найоптимальніше посадити дитину на невеликій відстані від суддівського столу або безпосередньо за ним, щоб стіл давав підтримку для рук і сприяв відчуттю безпеки.

Вкрай несприятливим є опитування не лише дитини, що потерпіла від злочину, а й дитини-свідка у присутності обвинувачуваних осіб та службовців, під конвоем яких вони знаходяться. Така ситуація, незалежно від обставин справи, може викликати у дитини сильний страх, який впливатиме на зміст і форму її свідчень.

Відповідно до ст. 307 та ст. 308 Кримінально-процесуального кодексу України, у виняткових випадках, коли цього вимагають інтереси справи або безпека свідка, допит неповнолітнього свідка чи потерпілого за ухвалою суду може бути проведений за відсутності підсудного. Після повернення підсудного до залу суд зобов'язаний ознайомити його з показаннями свідка чи потерпілого і надати йому можливість ставити запитання свідкові чи потерпілому, а також дати пояснення з приводу їхніх показань.

Після закінчення допиту неповнолітній свідок видаляється з зали суду, крім випадків, коли суд з власної ініціативи або за клопотанням прокурора чи інших учасників судового розгляду визнає присутність цього свідка в залі суду необхідною.

III. ЧАС ОПИТУВАННЯ

1. ВИБІР ЧАСУ Й ЧАСТИНИ ДНЯ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ

Питання часу в контексті опитування дитини-свідка чи потерпілого пов'язане з трьома аспектами:

- частиною дня, під час якої відбувається опитування;
- часовою віддаленістю між опитуванням та подією злочину, яка є предметом доказування;
- тривалістю опитування.

1.1. Вибір частини дня, під час якої відбуватиметься опитування дитини-свідка чи потерпілого

Опитування молодших дітей необхідно планувати з урахуванням розкладу їх дня, вибираючи період оптимальної активності. Розповідь дитини про події, часто незрозумілі й травматичні, вимагають від неї значних зусиль, емоційної та пізнавальної мобілізації. З огляду на це варто уникати опитування у післяобідній час, час денного сну або – у випадку хвороби дитини – у час прийому ліків.

Для старших дітей варто подбати про те, щоб години опитування не збігалися з іншими важливими або особливо привабливими для свідка чи потерпілого заняттями. Якщо не дотримуватися цих рекомендацій, то можна очікувати зниження готовності дитини до співпраці, її мотивації до надання свідчень.

Заплануйте годину опитування дитини на час її оптимальної активності, час, який не збігається з іншими важливими для неї заняттями.

1.2. Вибір терміну опитування дитини-свідка

Необхідно докласти зусиль, щоб перед визначеним днем опитування малолітнього свідка або потерпілого зібрати якнайдетальнішу інформацію щодо обставин справи з інших джерел. У світлі статей 185а і 185b КПК Польщі, найдоцільнішим є планування опитування дитини в ході попереднього розслідування на етапі, коли воно ведеться вже проти конкретної особи чи осіб. Це дає шанс уточнення очікувань стосовно дитини, формулювання питань всіма уповноваженими на це особами (у тому числі захисником підозрюваного), і, крім того, обмеження участі дитини в провадженні у кримінальній справі одноразовим допитом.

У цих рекомендаціях йдеться про доцільність проведення допиту неповнолітнього свідка чи потерпілого на такому етапі досудового слідства, коли вже встановлено особу, що підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за фактом скоєння якого порушено відповідну кримінальну справу. Такий підхід до підготовки опитування є доцільними, однак за кримінально-процесуальним законодавством України передбачається як допит неповнолітнього свідка на стадії досудового слідства (ст. 168 Кримінально-процесуального кодексу України), так і допит дитини, що є свідком або потерпілою від вчинення злочину, на стадії судового розгляду справи (статті 307, 308 Кримінально-процесуального кодексу України), в ході якого всі учасники процесу, а також суд та прокурор матимуть можливість ставити запитання свідкові чи потерпілому.

За можливості, опитування дитини має проводитися на етапі досудового слідства, коли встановлено особу, що підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за фактом скоєння якого порушено відповідну кримінальну справу. Це збільшує шанси на те, що дитину опитуватимуть лише один раз.

Перед опитуванням необхідно зібрати інформацію про саму дитину, її середовище. Це може зробити особа, яка веде процесуальну дію. Однак, найдоцільніше залишити виконання цього завдання психологу, якщо він був залучений до участі в опитуванні малолітнього свідка чи потерпілого. Інформація про дитину полегшить проведення бесіди з нею, а також визначить очікування, які враховують рівень її розвитку та розуміння досвіду, системи ставлень, мотивації до співпраці з особою, яка проводитиме опитування.

Це дозволить зважено вести процесуальну дію за участю дитини.

Перш ніж розпочати опитування дитини, постарайтесь зібрати інформацію про неї та її оточення, а також визначте очікування стосовно неї на підставі даних про обставини справи, відомих з інших джерел.

Планування терміну (дати) опитування дитини не може бути випадковим. При цьому не існує універсальних порад чи рекомендацій. Планування дати проведення процесуальної дії за участі дитини має відбуватися індивідуально, відповідно до конкретної ситуації, з усвідомленням значення цього рішення для збирання та оцінки доказів у справі.

Плануючи термін опитування дитини-свідка чи потерпілого, слід враховувати:

- вік та рівень розвитку;
- психофізичний стан (особливо коли ідеться про фізичне, психологічне або сексуальне насильство);
- специфіку виховання й рівень турботи про дитину в сім'ї.

Чим молодша дитина, тим коротшим має бути період, який віддаляє опитування від подій, які є предметом доказування у справі. Подібний принцип стосується також дітей-свідків, інтелектуальний розвиток яких проходить із затримкою або є негармонійним.

Міф

Процесуальні дії за участю малолітніх свідків завжди слід проводити якомога раніше після подій, які є предметом досудового або судового впровадження.

Опитування дитини безпосередньо після травматичної події або через невеликий проміжок часу може призвести до несприятливих для неї наслідків і водночас обмежувати цінність отриманого матеріалу. Це може також посилювати

негативні емоції, пов'язані з почуттям зазваної нещодавно кривди, інтенсифікувати відчуття загрози, призвести до поглиблення страху і до виникнення захисних реакцій. Очевидно, що такий емоційний стан перешкоджає перебігу пізнавальних процесів дитини, а значить обмежує її здатність зосереджуватися, згадувати та обговорювати події й проблеми.

Опитування, якщо немає особливих обставин, не повинно проводитися в період проявів у дитини симптомів ПТСР, які призводять до погіршення пізнавальних та емоційних процесів. Цього вимагають не лише інтереси дитини, а й правосуддя.

З іншого боку, термін опитування малолітнього свідка чи потерпілого, занадто віддалений від події злочину, є несприятливим з огляду на обмежені можливості пам'яті дитини, особливо дошкільного віку.

Сліди пам'яті можуть також пошкоджуватися у зв'язку із психологічними захисними механізмами, виробленими дитиною внаслідок негативних подій, а також в результаті свідомого або несвідомого впливу оточення та нового досвіду.

Плануючи опитування дитини, слід звернути увагу на те, яким є процес виховання і турботи про дитину в сім'ї, хто цим займається, яке ставлення близьких осіб до провадження, що ведеться, якими будуть наслідки даних дитиною показань для неї самої та для її найближчого оточення.

Слід враховувати, що у дитини після пережитої травми можуть мати місце симптоми посттравматичного стресового розладу (ПТСР), які унеможливають отримання вартісного доказового матеріалу від свідка, а спроба проведення опитування в цей період може призвести до інтенсифікації небажаних симптомів. Якщо дитині надається медична або психологічна допомога, варто узгодити термін (дату) її опитування з лікарем або психологом.

Дитина, яка внаслідок події злочину, що є предметом справи, опинилася у важких життєвих обставинах або несприятливих психологічних умовах, матиме занижене почуття захищеності та стабілізації. Її бажанню давати свідчення заважатиме занепокоєність щодо наслідків розповіді як стосовно неї самої, так і близьких осіб, а також щодо можливої помсти з боку винуватців злочину (особливо у випадку, коли вони мають доступ до дитини).

Якщо дитина знаходиться в безпечній сімейно-виховній ситуації та отримує підтримку близьких людей, їй легше буде виконати роль свідка.

Намагайтеся планувати процесуальні дії за участю дитини на час, коли вона перебуває у безпечній, стабільній сімейно-виховній ситуації, і коли вона ізольована від осіб, які можуть їй загрожувати або нею маніпулювати.

2. ТРИВАЛІСТЬ ОПИТУВАННЯ

Тривалість опитування повинна визначатися з урахуванням можливостей дитини. Чим молодшою є дитина, тим швидше вона втомлюється, і тим легше вплинути на її пізнавальні процеси. У такому випадку дитина гірше зосереджує увагу й слабше мобілізує пам'ять. Втома може також спричинити збільшену податливість до навіювання та схильність до випадкових і непродуманих відповідей, аби завершити обтяжливу розмову.

Отже, варто під час проведення опитування спостерігати за дитиною та реагувати на сигнали, що свідчать про її втому. У разі потреби можна змінити форму її активності, пропонуючи, наприклад, виконати малюнок або оголосити перерву.

Здатність до зосередження уваги дошкільнят є короткотривалою і зазвичай обмежується 20–30 хвилинами. Школярі, чий інтелектуальний та соціально-емоційний розвиток відбувається гармонійно, звикли зосереджувати увагу в 45-хвилинному ритмі. Однак варто пам'ятати, що інформація, яку переказують малолітні свідки, є для них дуже обтяжливою з емоційної точки зору, а це значить – у порівнянні зі шкільним матеріалом – передача такої інформації є більш виснажливою.

Чим молодшою є дитина, тим коротшою повинна бути тривалість процесуальних дій за її участі.

Буває так, що старші діти хочуть якнайшвидше надати свідчення й віддають перевагу ситуації, коли опитування проводиться без перерви.

Плануючи опитування дитини, слід подбати про те, щоб вона не чекала занадто довго на початок процесуальної дії за її участі. Очікування опитування є обтяжливим і спричинює втому, а також викликає занепокоєння. Дослідження переконують, що довге очікування, а потім поспіх під час опитування негативно впливають на зміст і форму свідчень.

Визначаєте тривалість опитування з урахуванням можливостей дитини, а при плануванні процесуальної дії за її участі врахуйте потребу в перервах та необхідність пристосування до індивідуального темпу роботи малолітнього свідка або потерпілого.

IV. ОСОБИ, ЯКІ ПРОВОДЯТЬ І БЕРУТЬ УЧАСТЬ В ОПИТУВАННІ

1. ОСОБИ, ЯКІ ПРОВОДЯТЬ ОПИТУВАННЯ

Слід обмежити кількість осіб, які беруть участь в опитуванні дитини. Значна кількість людей, особливо тих, які активно ведуть себе під час розмови з дитиною, може викликати у неї відчуття дезорієнтації, знижувати увагу, призводити до втрати довіри і тим самим обмежувати готовність до взаємодії.

Щоб отримати від дитини якомога точнішу інформацію, особа, яка проводить опитування, повинна створити сприятливу атмосферу та бути неупередженою.

Досягти цієї мети допомагає формулювання зрозумілих для дитини запитань. Особа, яка проводить опитування, має забезпечити таке взаєморозуміння, аби процес спілкування з дитиною про доволі важливі, а іноді й неприємні речі та події, були їх спільним завданням, яке необхідно виконати.

Існують певні вимоги до особи, яка здійснює опитування дитини. Серед них найважливішими є такі:

- урахування рівня розвитку та можливостей дитини;
- гнучкість;
- об'єктивність,
- емпатія.

Урахування рівня розвитку та можливостей дитини полягає в тому, щоб помітити й використати в контакті з нею інформацію про її здібності у сфері вербалізації, знання про оточуючий світ і обставини справи, пам'ять, мислення та емоційну зрілість. Запитання, що адресуються дитині, мають ставитися з урахуванням її мовних можливостей, а також знань і досвіду.

Гнучкість передбачає, що сам вік дитини-свідка не має вирішального впливу на її можливості й не обумовлює вірогідності її висловлювань. Рекомендується не дотримуватися жорстких сценаріїв, прийнятих згідно з правилами, що випливають з вікових норм, а враховувати індивідуальні особливості дитини – темп її роботи, процес мислення й розуміння світу.

Рекомендація щодо об'єктивності нагадує про необхідність нейтрального ставлення особи, яка веде опитування, уникання тенденційності, що може проявлятися свідомо чи несвідомо у голосі, міміці, позі тіла або запитаннях, які містять вказівку щодо відповідей або їхню оцінку.

Емпатія полягає в допомозі дитині впоратися зі страхом, пов'язаним із раніше пережитим негативним досвідом та з ситуацією опитування.

Визначте, хто буде особою, яка вестиме опитування дитини, а хто виконуватиме другорядну роль.

Варто висловлювати розуміння емоцій та проблем малолітнього свідка або потерпілого, аби пом'якшити напруження й тривогу, які, безперечно, перешкоджають зосередженню уваги й викладу обставин справи.

Положення польського законодавства дозволяють, а в особливих випадках зобов'язують особу, яка проводить опитування дитини, викликати психолога-експерта для участі в ньому. Варто усвідомлювати, що не кожен експерт-психолог має відповідну підготовку для роботи з малолітніми свідками та потерпілими, особливо з дитиною, яка сильно постраждала, наприклад, внаслідок сексуальної експлуатації.

При виборі психолога-експерта слід врахувати його:

- знання в галузі психології розвитку й клінічної психології дитини;
- знання технік опитування цієї категорії свідків;
- рівень теоретичної підготовки;
- досвід і природні схильності до встановлення контакту з дитиною;
- особистісні риси (наприклад, емпатичність, терплячість тощо).

Особа, яка проводить опитування, має бути терплячою, пристосувати власний темп розмови до можливостей дитини, проявляючи одночасно такт, винахідливість та креативність у контакті з дитиною.

Особа, яка проводить опитування, має дотримуватися об'єктивного підходу, проявляти емоційну стриманість стосовно обставин справи й усіх осіб, які беруть в ній участь, не допускати професійних та особистих упереджень.

Дотримуйтеся розмежування ролей психолога-експерта та інших його функцій. Експертом не може бути особа, з якою дитина була раніше знайома, особа, яка веде терапевтичні заняття з дитиною, яка раніше проводила її діагностування для інших потреб, або особа, пов'язана будь-яким чином з дитиною та її сім'єю.

Кримінально-процесуальне законодавство Польщі, на відміну від законодавства України, передбачає участь психолога-експерта при проведенні допиту дитини, який переважно виступає особою, що веде допит.

За кримінально-процесуальним законодавством України, особою, що проводить допит дитини на стадії досудового слідства, виступає слідчий, а на стадії судового розгляду справи – суд. Це не виключає право слідчого або суду доручити особам, які долучаються до проведення допиту, поставити перед свідком чи потерпілим ряд запитань.

Відповідно до ч. 1 ст. 168 та ст. 307 КПК України, при допиті свідка у віці до 14 років, на розгляд слідчого чи суду, і у віці від 14 до 16 років викликається педагог. Педагог виступає в даному випадку як спеціаліст. Для участі в опитуванні таких осіб рекомендується запрошувати педагога, який володіє спеціальними знаннями у галузі дитячої, юнацької психології та педагогіки і має навички навчання і виховання дітей того ж віку, що й допитуваний. Для участі в допиті малолітнього може бути запрошений вихователь дошкільного дитячого закладу. Для даної дії педагога ознайомлюють з обставинами, які мають відношення до допиту, з даними про особу дитини, її ставленням до обвинуваченого та потерпілого.

На відміну від польського досвіду, законодавство України допускає, а фахівці рекомендують залучати того педагога, який знає допитуваного по школі, інтернату чи дитячому будинку. У всіх випадках доцільно запрошувати того педагога, у присутності якого, за даними слідчого, неповнолітній не буде скутим і дасть правдиві показання. Педагог, який знає особливості допитуваного та його схильності, може використати це для швидкої адаптації і встановлення з ним психологічного контакту.

2. ОСОБИ, ПРИСУТНІ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ _____

Особа, що проводить опитування, має враховувати вплив присутньої особи, близької дитині, на процес опитування. Буває так, що у цій процесуальній дії беруть участь також інші, чужі дитині, особи, і вони також мають вплив на зміст і форму її висловлювань.

У такому випадку варто, щоб вони займали місце, максимально віддалене від дитини, не знаходилися перед її очима і вели себе пасивно, не проявляли своїх емоцій. Оптимальною є ситуація, коли вони знаходяться в іншому приміщенні з можливістю спостереження за ходом процесуальної дії через одностороннє скло або за допомогою аудіотехніки.

Практика показує, що найдоцільніше записати за допомогою відповідної техніки опитування малолітнього свідка або потерпілого, що проводиться лише суддею/прокурором, яким асистує психолог-експерт, без присутності у приміщенні інших осіб, з можливістю гарантування їм спостереження за ходом процесуальної дії за посередництвом аудіотехніки або одностороннього скла. Особи, які мають право ставити запитання свідку чи потерпілому, можуть скористатися посередництвом психолога, передаючи їх зміст під час перерви у допиті або за допомогою слухавок.

На користь такого підходу свідчать наступні аргументи:

- 1) Досвід показує, що діти часто не хочуть розкривати правдиву інформацію у присутності близької їм людини, оскільки відчувають сором з приводу зазваної кривди, побоюються реакції близьких або стараються їх захистити від емоційно важкої інформації.
- 2) Під час розповіді про травматичний досвід діти відчувають емоційне напруження близької їм людини та викликані цим негативні емоції, що природно становить додатковий психічний тягар.

Участь в опитуванні одного з батьків або іншої особи, близької дитині, допомагає їй.

Міф

Постарайтесь поговорити з батьками або опікунами малолітнього свідка чи потерпілого про його потреби й переживання, пов'язані з участю в процесуальній дії, та переконати їх у небажаному впливі близької особи на цінність показань і на досвід самої дитини.

- 3) Присутність близької людини, навіть якщо її поведінка буде пасивною, може сприйматися як форма тиску на дитину та створювати підставу для того, щоб поставити під сумнів вірогідність розповіді.
- 4) Присутність цих осіб при допиті дитини суперечитиме подальшому виконанню ними ролі свідка в справі.

На самому початку поясніть дитині, хто ви і ким є інші присутні особи, та в чому полягає їхня роль. Розкажіть про конфіденційність та її межі. Не давайте дитині обіцянок, яких не зможете виконати.

Відповідно до ч. 1, ч. 2 ст. 168 та ст. 307 КПК України, при допиті неповнолітнього свідка віком до чотирнадцяти років, а за розсудом слідчого або суду – віком до шістнадцяти років, за необхідності викликаються батьки чи інші законні представники неповнолітнього. До початку допиту зазначеним особам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право викладати свої зауваження і з дозволу слідчого ставити свідкові запитання. Запитання, поставлені свідкові законними представниками, і їхні зауваження заносяться до протоколу. Слідчий вправі відвести поставлене запитання, але відведено запитання повинно бути занесене до протоколу.

Українські фахівці зазначають, що необхідність залучення батьків чи інших законних представників неповнолітнього до проведення допиту виникає у такому випадку, коли дані особи користуються довірою та авторитетом у неповнолітнього свідка чи потерпілого. Їх присутність може сприяти захисту законних інтересів дитини, встановленню з нею контакту і отриманню повних і правдивих показань.

Коли є підстави думати, що законні представники чи родичі можуть заважати неповнолітньому свідку чи потерпілому в наданні показань, їх виклик має бути виключеним. Зокрема, присутність батьків чи інших законних представників дитини не припускається, коли вони є приховувачами злочину або притягуються самі до відповідальності у справі, що розглядається, та можуть негативно вплинути на свідка та його показання.

Таким чином, за кримінально-процесуальним законодавством України, питання про присутність при допиті неповнолітнього свідка чи потерпілого батьків дитини чи осіб, що їх замінюють, вирішується на розсуд слідчого чи суду, виходячи з обставин справи.

3. РОЛЬ ПСИХОЛОГА ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ

У Польщі законодавство не передбачає участі психолога-експерта у всіх процесуальних діях за участю малолітніх свідків, крім випадків, вказаних у статтях 185а і 185б КПК Польщі. В інших ситуаціях експерт-психолог або лікар викликаються за необхідності.

Малолітні, які не відповідають критеріям, вказаним у статтях 185а і 185б КПК, можуть проходити опитування за участі експерта, якщо існують сумніви щодо їхнього психічного стану, згідно зі змістом § 2 ст. 192 КПК Польщі.

Зміст § 2 ст. 185а КПК Польщі передбачає активну участь психолога-експерта в опитуванні дитини. Хоча експерт не є стороною, він має право і водночас обов'язок ознайомлення з матеріалами справи, а також право ставити запитання особі, яку опитують. При узгодженні з прокурором або суддею він може виконувати провідну роль в опитуванні дитини.

Вже зазначалося, що Кримінально-процесуальний кодекс України, на відміну від законодавства Польщі, не передбачає обов'язкову участь психолога при проведенні допиту неповнолітнього свідка. Функції психолога, про які йдеться в кримінально-процесуальному законодавстві Польщі, в Україні фактично покладуються на педагога, участь якого є обов'язковою при допиті свідка чи по-

терпілого віком до 14 років. При допиті дитини у віці від 14 до 16 років педагог викликається на розсуд слідчого чи суду, як правило, у разі, якщо свідок чи потерпілий відстав у своєму розумовому розвитку або з ним важко встановити психологічний контакт. У такому випадку педагог має процесуальний статус спеціаліста.

Крім того, слідчий або суд може визнати за необхідне присутність лікаря при допиті неповнолітнього свідка чи потерпілого віком до 16-ти років, що, як правило, відбувається в разі відсталості у фізичному чи розумовому розвитку допитуваного, його хворобливості.

До початку допиту зазначеним особам роз'яснюється їх обов'язок бути присутніми при допиті, а також право викладати свої зауваження і з дозволу суду ставити свідкові або потерпілому запитання. Слідчий або суд вправі відвести поставлене запитання. Але запитання, поставлені дитині педагогом або лікарем, і їхні зауваження обов'язково заносяться до протоколу допиту або протоколу судового засідання (ч. 2 ст. 168, ст. 307 КПК України).

Слід підкреслити, що законодавство України не включає можливість залучення до участі в допиті неповнолітнього свідка разом з педагогом, лікарем та іншими передбаченими КПК України особами, спеціаліста — фахівця в галузі загальної психології та дитячої психології.

Однак варто підкреслити, що активність психолога повинна проявлятися не лише під час опитування. Його завданням має бути також підготовка дитини до дачі показань шляхом адекватного рівню її розвитку пояснення її ролі у провадженні. Крім того, він повинен подбати про якнайсприятливішу емоційну форму дитини, що служить належній мотивації до співпраці та свободі викладу інформації, а також про її підтримку під час проведення процесуальної дії.

На думку більшості правників, а також психологів, які займаються проблематикою опитування малолітніх свідків та потерпілих, участь експерта в допиті та аналіз матеріалів справи не є достатніми для психологічної оцінки викладу інформації. Необхідним є також проведення відповідного психологічного обстеження дитини, важливого для оцінки рівня її розвитку, здібностей у сфері сприйняття, запам'ятовування та відтворення сприйнятих вражень, а також соціально-емоційного функціонування з урахуванням тих особливостей, які є важливими для змісту й форми свідчень, з'ясування можливих механізмів, які перешкоджають викладу подій (ці питання детальніше висвітлювалися в першому розділі).

Психолог-експерт не приймає рішення щодо достовірності показань малолітнього свідка. Спираючись на участь в опитуванні та психологічне обстеження, він передає суду матеріал для оцінки доказової вартості показань дитини.

Приклади питань, що визначають об'єм висновку психолога-експерта, який бере участь в опитуванні малолітнього свідка або потерпілого:

- Яким є інтелектуальний розвиток дитини-свідка?
- Якими є здібності дитини-свідка у сфері сприйняття, запам'ятовування та відтворення сприйнятої інформації?
- Які риси є помітними у соціально-емоційному функціонуванні дитини, якої стосується висновок, а також як вони впливають на зміст і форму показань?
- Якими є відносини дитини з іншими особами та ставлення дитини до них – підозрюваного/обвинуваченого, потерпілої особи, інших свідків?
- Чи схильна дитина до сильного обману, фантазування?
- Чи легко дитина піддається впливу інших осіб?

Психологи, які мають великий досвід роботи з малолітніми свідками, вбачають необхідність врахування у своїх висновках можливостей участі дитини-свідка у подальших процесуальних діях і умов, за яких ці дії мають відбуватися – як з метою захисту інтересів свідка, так і для отримання від нього цінного доказового матеріалу. У постанові, що допускає участь психолога-експерта, доцільно поставити питання:

- можливість участі малолітнього свідка в подальших процесуальних діях;
- місце та час проведення такої можливої процесуальної дії;
- особи, присутні під час проведення процесуальних дій;
- присутність обвинуваченого під час процесуальної дії за участі дитини;
- присутність батьків, опікунів або інших осіб, близьких дитині, під час передбачуваних процесуальних дій.

Питанням, суттєвим з правової точки зору, яке належить до компетенції психолога-експерта, є **оцінка наслідків травми**, зазваної опитуваною дитиною, яка потерпіла внаслідок подій, що становлять предмет провадження. Це важливо особливо у випадку малолітніх жертв фізичного, психічного і сексуального насильства.

V. ПРОЦЕС ОПИТУВАННЯ ДИТИНИ

Після вибору часу і місця опитування малолітнього свідка та потерпілого варто провести розподіл запланованої процесуальної дії на етапи, кожний з яких виконує певну функцію. Виокремлюють такі фази опитування:

- попередня фаза;
- вступна фаза;
- фаза вільної розповіді;
- фаза детальних запитань;
- заключна фаза.

1. ФАЗИ ОПИТУВАННЯ

1.1. Попередня фаза

Ця фаза охоплює дії, які передують контакту з дитиною. Вона полягає в зборі інформації щодо малолітнього свідка – його пізнавального, соціального та емоційного розвитку, а також щодо його найближчого оточення і сім'ї. Знання сильних і слабких сторін дитини уможливить встановлення з ним правильного контакту, дозволяє уникнути недоречних і небезпечних запитань (наприклад, про школу, якщо у дитини проблеми з навчанням). Варто дізнатися від опікуна дитини, в якій вона зараз формі, чи вона була підготовлена до опитування, чи знає мету запланованої процесуальної дії, і з яким настроєм до неї приступатиме.

Рівень розвитку та стан дитини перед початком опитування допоможе визначити психолог-експерт, у розпорядженні якого є ціла низка діагностичних технік.

Під час попередньої фази слід остаточно визначити, хто братиме участь в опитуванні, і хто виконуватиме в ньому провідну роль.

Варто також перевірити, чи кімната відповідним чином підготовлена, а у випадку користування відеоапаратурою – подбати про перевірку її справності.

Важливо також якнайточніше розпланувати найважливіші теми, на які необхідно поговорити з дитиною.

Перш ніж розпочати опитування дитини, визначте, яку інформацію ви хочете від неї отримати, які питання можуть бути вирішені за її участі.

1.2. Вступна фаза

Під час цієї фази відбувається безпосереднє знайомство з дитиною, пояснення їй мети зустрічі та ролі осіб, які проводять опитування, а також встановлення контакту з нею.

З самого початку використовуйте ім'я дитини. До підлітків звертайтеся на ім'я і не використовуйте форми, передбаченої для дорослої особи, – вона є несприродною для малолітніх і може викликати збентеження.

Слід у зрозумілій і доступній для дитини формі представитись, сказати,

ким є особа, яка веде опитування, і в чому полягає її робота.

Дітям дошкільного та молодшого шкільного віку можна, наприклад, сказати: *Я – суддя. Моя робота полягає в розмовах з дітьми про різні справи, клопоти... події..., або Я – поліцейський/прокурор. Я розмовляю з різними дітьми і стараюсь, щоб вони були в безпеці.*

Можна також запитати дитину, чи вона знає, ким є особа, що веде опитування, і якою є мета розмови. Це дозволить зорієнтувати дитину щодо ситуації та дізнатися, чи налаштована вона на співпрацю. *Наприклад: Мене звати ... Ти знаєш, хто я такий? Ти знаєш, у чому полягає моя робота? Ти знаєш, чому ти сьогодні сюди прийшла/прийшов? Ти знаєш, про що я говорю з дітьми?*

Працюючи зі старшими дітьми, слід представитися їм та розповісти про свою роль зрозумілими для них словами. Діти повинні зрозуміти мету опитування та очікування стосовно свідка. Варто заохочувати їх до запитань на вищезгадані теми, а потім надати якнайповніші відповіді на них. Це сприяє побудові готовності свідка до співпраці.

Розмову з дитиною – незалежно від її віку – слід починати з **нейтральних, безпечних для неї тем**, пам'ятаючи при цьому, що вступна фаза не може тривати занадто довго.

Молодших дітей можна, наприклад, запитати про улюблену гру, про улюблену телепрограму, улюблені страви. Якщо предметом справи є проблеми, пов'язані з функціонуванням сім'ї, то під час вступної фази слід уникати тем, з нею пов'язаних. Якщо відомо, що у дитини є проблеми у відносинах із ровесниками, то тема ровесників також не повинна згадуватися на цьому етапі.

Розмова на нейтральні теми служить не лише встановленню контакту з дитиною. Її метою є також попереднє з'ясування можливостей дитини у сфері вербалізації сприйнятих вражень, а також зниження її емоційного напруження, пов'язаного з ситуацією опитування. Вона дозволяє також – при аналізі матеріалу – здійснити порівняння способу викладу свідком безпечної та обтяжливої для нього інформації, пов'язаної з предметом справи.

Під час вступної фази необхідно встановити, чи дитина в змозі **відрізнити правду від обману** та ознайомити її з **обов'язком говорити правду**.

Постарайтесь, щоб привітання дитини було дружнім, від цього у значній мірі залежить встановлення контакту, який сприятиме відкритості розповіді.

Можна просто запитати дитину, що означає говорити правду, а що означає обманювати, а також що може трапитися, якщо хтось обманює. У випадку маленької дитини, якщо з'являється підозра, що у неї є труднощі з визначенням правди і обману, можна сказати кілька правдивих і неправдивих речень, за кожним разом питаючи дитину, чи речення є правдою, чи обманом.

Наприклад, якщо дитина раніше проявила знання кольорів і вдягнена в жовту блузку, можна спробувати оцінити її вміння розпізнавати обман, питаючи: *Якщо я скажу, що твоя блузка є зеленою, то це правда, чи обман?*

У роботі з дошкільнятами придатним способом визначення вміння дитини розрізняти правду і брехню, а також повідомлення їй про обов'язок говорити правду, є техніка, що використовує малюнок.

Можна використати підготовлені заздалегідь малюнки або виконати їх разом із дитиною перед початком опитування. Приклад малюнка, який допомагає у з'ясуванні вмінь дитини розрізняти правду і обман, представлений у додатку № 3. На таблиці міститься зображення двох дітей, один з яких, показуючи на той самий предмет, правильно його розпізнає і каже правду, а другий дає неправдиву інформацію. Дитина, яку опитують, має відповісти, яка з намальованих фігур дає правдиву відповідь, а яка каже неправду. Техніка малюнка є безпечною для дитини, зокрема тому що не вимагає приписування неправди дорослій особі.

Коли ми встановимо, що дитина правильно показує фігуру, яка каже правду, на малюнку, просимо, щоб вона під час розмови з особою, яка опитує, вела себе так само.

Опитуючи маленьких дітей, можна залишити малюнок перед їхніми очима і за потреби нагадувати про обов'язок говорити правду. Для запам'ятовування дитиною обов'язку говорити правду можна попросити її розмалювати на таблиці фігуру дитини, що каже правду. Варто також нагадати дитині, що коли вона не знатиме відповіді, не слід її вигадувати, а признатися у своєму незнанні.

Старшим дітям треба чітко передати інформацію про обов'язок свідків говорити правду і про наслідки цілеспрямованої передачі в ході опитування інформації, що не відповідає дійсності. Слід їм сказати, що їхня розповідь під час опитування є дуже важливою, і що від змісту показань залежатимуть рішення суду.

Під час вступної фази значні труднощі викликає справа повідомлення дитині про **право на відмову в дачі показань** у справах, коли обвинуваченим є особа, їй найближча (відповідно до ст. 182 КПК), а також про право ухилитися від відповіді на несприятливі питання (у значенні ст. 183 КПК). Варто в такому випадку скористатися допомогою психолога-експерта. Він може пояснити дитині, що вона не мала впливу на поведінку близької їй людини, яка є обвинуваченим, а суд, зокрема шляхом розмови з дитиною, хоче встановити факти і прийняти рішення, які допоможуть вирішити проблеми.

Необхідно також сказати дитині, що вона не несе відповідальності за неправильну поведінку дорослих. Звільнення маленького свідка від тягаря почуття провини і співвідповідальності (особливо у справах, пов'язаних із сексуальним насильством) є дуже важливим для отримання від нього достовірної, спонтанної розповіді про події.

Часто у справах, пов'язаних із сім'єю та опікою, а також із сексуальною експлуатацією, дитина є єдиним свідком подій, і від її показань залежать рішення судів.

Досвід показує, що діти після встановлення контакту з особою, яка веде опитування, і розмови, яка правильно ведеться під час вступної фази, рідко користуються правом на відмову в дачі показань.

Згідно з ч. 3 ст. 168, ст. 307 КПК України, свідкові, який не досяг шістнадцятирічного віку, роз'яснюється його обов'язок говорити тільки правду, але про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за завідомо неправдиві показання він не попереджається.

У належних випадках неповнолітньому свідку віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років слідчий або суд повинен роз'яснювати вимоги ст. 63 Конституції України про те, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом (п. 11 ст. 32 КПК України).

Міф

Особа порушника завжди викликає в дитині страх і пов'язана з негативними емоціями та ставленням.

Слід пам'ятати, що вираження дитиною негативного ставлення і почуттів по відношенню до дорослих не обов'язково означає, що вона була ними скривджена. І навпаки, завдання кривди конкретною особою, зокрема кривди сексуального

характеру, не обов'язково викликає негативні емоції по відношенню до злочинця. У дитини є своя власна картина світу і ключ до оцінки подій та людей. Дитина не оцінює їх в категоріях дорослих осіб. Для дітей дошкільного віку дружньою особою може бути хтось, хто частує солодощами, а поганою – той, хто обмежує поїдання морозива. У свою чергу, поведінка винуватця злочину, яка має сексуальний характер, може сприйматися дитиною як форма гри, частина звичних дій по догляду за тілом, способи вираження позитивних почуттів. У результаті порушник може сприйматися як дружня, сердечна особа, що асоціюється з позитивними емоціями.

Перед тим як приступити до опитування, слід чітко сказати дитині, що **вона може не знати відповідей на всі запитання**. У неї також є право **не зрозуміти запитання або мати труднощі з вербалізацією думок і не бути впевненою у своїх відповідях**. Отже, вона повинна знати, що про такі ситуації слід без побоювань сказати особі, яка веде опитування, і що ніхто не матиме до неї у зв'язку з цим претензій. Доречно, наприклад, сказати: Деякі запитання тобі буде легко зрозуміти, а інші можуть бути важкими. Скажи, якщо ти не зрозумієш запитання. Скажи, якщо ти не зможеш відповісти на запитання. Ніхто не матиме до тебе претензій і ніхто за це не буде на тебе гніватися.

Варто також домовитися з дитиною на самому початку, щоб вона **повідомляла про втому, спрагу або інші потреби**, а також бажання зробити перерву в опитуванні. Пояснення на цю тему мають бути чіткими й зрозумілими для малолітнього свідка чи потерпілого. Наприклад: Скажи мені, якщо захочеш пити. Скажи мені, якщо захочеш у туалет. Скажи, якщо захочеш відпочити. Кожній людині часом потрібен відпочинок. Скажи мені, якщо захочеш побачитися з мамою.

Покажіть дитині місце, в якому на неї чекає хтось із батьків або опікунів. Запевніть її в тому, що він знаходитиметься там так довго, як це буде необхідно.

Діти шкільного віку часом питають, хто матиме доступ до протоколу або касети з записом допиту. Їм потрібно дати на цю тему зрозумілу відповідь, яка відповідає дійсності.

Під час вступної фази при обговоренні не пов'язаних з обставинами справи тем варто встановити, **чи дитина має схильність до стереотипних відповідей згідно з певним взірцем**. У дітей часом спостерігається тенденція до ствердних відповідей, якщо питання ставить доросла, тобто авторитетна, особа або до відповідей, які відповідають суспільним очікуванням. Таким чином вони хочуть догодити своєму співрозмовнику. Буває також, що після першої заперечної відповіді дошкільня дає на всі наступні питання, незалежно від їх змісту, таку саму заперечну відповідь. Це може бути пов'язано з використанням взірця відповіді або дитячою впертістю.

Дозвольте дитині освоїтися з ситуацією. Постарайтесь за допомогою вступної фази опитування зробити так, щоб воно стало вашим спільним завданням, яке необхідно виконати.

На вступному етапі необхідно спробувати з'ясувати, якою інформацією щодо обставин справи володіє дитина. Якщо вона була свідком автокатастрофи, рекомендується запитати її про речі, пов'язані з цією темою, – чи розуміється на автомобілях, чи розрізняє їх марки, чи знає дорожні знаки тощо. Якщо ми будемо питати дитину про колір автомобіля, то раніше ми повинні знати, чи розрізняє вона кольори і чи правильно їх називає.

Якщо допитується дитина дошкільного віку, яка, як припускається, була жертвою педофіла, необхідними будуть питання про назви частин тіла, статевих органів, знання анатомічних відмінностей між особами різної статі, відмінностей у будові тіла, які залежать від віку тощо.

Питання про відомості, пов'язані з обставинами справи, можуть бути вступом до наступного етапу опитування – фази вільного викладу подій.

Від початку контакту з малолітньою чи неповнолітньою особою необхідно пам'ятати про необхідність побудови правильних відносин з нею, пристосування мови до її рівня розвитку і створення безпечної для неї атмосфери.

РЕКОМЕНДАЦІЇ, ЩО СПРИЯЮТЬ НАЛАГОДЖЕННЮ ПОЗИТИВНИХ ВІДНОСИН ІЗ ДИТИНОЮ-СВІДКОМ ЧИ ПОТЕРПІЛИМ

Слід дотримуватись таких засад:

- якнайчастіше звертайтеся до дитини на ім'я;
- постарайтеся створити безпечну атмосферу, виражаючи своє добре ставлення до дитини;
- говоріть повільно, чітко, спокійним голосом;
- використовуйте просту, зрозумілу для дитини мову;
- часто виражайте свою зацікавленість дитиною жестом (хитанням головою) або інтонацією;
- переконайте дитину, що вона є партнером у розмові, скажіть, що те, що вона розповідає, є важливим;
- підтримуйте відповідний зоровий контакт, без надмірного, безперервного спостереження за дитиною;
- переривайте розповідь дитини лише тоді, коли це вкрай необхідно;
- перепитайте дитину, якщо не зрозумієте її висловлювань;
- якщо дитина довгий час не відповідає на запитання, спробуйте сформулювати його інакше;
- гідно оцініть зусилля дитини, яка дає показання, але не хваліть за конкретні відповіді, не обіцяйте винагороди;
- скажіть дитині, якщо виникне така потреба, що ви усвідомлюєте, що дитина відчуває занепокоєння, і підкресліть небезпідставність її почуття;
- коли ви намагаєтесь, щоб дитина розповідала про себе, покажіть готовність відкрити частину свого приватного життя, щоб стати для малолітнього свідка чи потерпілого більш реальною, ближчою людиною (наприклад, запитуючи про тварин, скажіть, яку ви мали тваринку у своєму дитинстві або яка є у вас тепер).

Слід уникати таких помилок:

- не порушуйте фізичного простору дитини, залишайтеся на безпечній для неї відстані;
- не підганяйте дитину, давайте їй час на те, щоб обдумати свої відповіді;
- не оцінюйте дитину та її висловлювання;
- не реагуйте здивуванням на висловлювання дитини, навіть якщо вони вас шокують;
- не коментуйте описуваних дитиною ситуацій згідно з уявленнями дорослих (наприклад, *Це було небезпечно для тебе...*, *Це, мабуть, було для тебе жакливим*);
- не змушуйте дитину до відповіді, говорячи, що вона повинна щось знати або пам'ятати;
- не давайте дитині обіцянок, яких ви не зможете виконати;
- не питайте у скривдженої дитини, чи злочинець повинен бути покараний і яким чином;

- не оцінюйте близьких дитині осіб;
- не впадайте в паніку, якщо дитина виражає свої негативні емоції, наприклад, плаче, скажіть, що розумієте її реакцію;
- не кажіть дитині «не плач», «не нервуй».

1.3. Фаза вільної розповіді

На цьому етапі свідок має розповісти про хід подій вільно, у своєму темпі, згідно з послідовністю згадуваного змісту. Вільна розповідь дитини дозволяє пізнати її світ та автентичні враження. Цей етап показує, які елементи подій викликали емоції, були для дитини важливими, вартими того, щоб їх помітити та запам'ятати.

Ця фаза є порівняно безпечною для свідка, оскільки не викликає напруження, пов'язаного з необхідністю відповіді на питання, та дозволяє розкрити той зміст, який не обтяжений надмірними емоціями. Стосовно дитини вона також має особливе значення, бо найменше втручається у хід її думок, дозволяє пізнати її знання щодо обставин справи та термінологію, з нею пов'язану. Крім того, фаза вільної розповіді дає відповідний напрямок запитанням, які ставитимуться під час наступної фази опитування.

Важливо ініціювати вільну розповідь таким чином, щоб дитина знала, чого ми від неї очікуємо. *Розкажи мені про те, що трапилося. Я знаю, що це важко зробити. Розкажи все від початку. Скажи про все, що пам'ятаєш, усе є важливим.*

Дитину, яка розповідає про подію або низку обставин у формі вільного викладу подій, не слід перебивати, навіть якщо вона відхиляється від суті справи чи вводить розгалужені побічні лінії. Не слід також виправляти її, уточнювати її висловлювання або їх коригувати, порівнювати з інформацією, яка відома з інших джерел. Це може обмежити свободу подальшого викладу подій, заважати ходові думок або змінити порядок окремих згадуваних елементів.

Забезпечте дитині можливість представлення її версії подій, у вибраному нею темпі й порядку.

Дитина, особливо дошкільного віку, часто має труднощі з тим, щоб почати вільну розповідь. Так буває навіть тоді, коли вона емоційно позитивно налаштована на контакт і розмову. Слід її до цього заохотити і спробувати полегшити початок розповіді допоміжними запитаннями. Можна, наприклад, запитати дитину про вигляд місця події і лише після цього – про те, що у цьому місці сталося. Питаючи про місце події, варто спробувати викликати у спогадах дитини сліди пам'яті, пов'язані з різними чуттєвими враженнями, наприклад, питаючи про кольори, запахи, звуки.

Сліди пам'яті складаються з багатьох елементів, які накладаються один на одного та закодовуються різними чуттями. За допомогою слідів пам'яті різних чуттів можна довести до повного відтворення подій, що сталися. Досвід показує, що спогад про місце полегшує відтворення ходу події шляхом запуску в рух спогадів і водночас дозволяє подолати невпевненість, типову для початкової фази розповіді.

Буває так, що дитина під час вільного викладу подій перериває свою розповідь. Необхідно дати їй час подумати. Якщо перерва триває занадто довго і здається, що свідок не зможе повернутися до перерваної розповіді, особа, яка веде опитування, має заохотити її до продовження. Наприклад: *Що трапилось пізніше? Якщо такого типу запитання є недостатнім, можна перед ним повторити останні слова дитини: Ти говорила, що чужий чоловік зайшов у кімнату. А що було пізніше?*

Під час вільного викладу подій важливо **спостерігати за невербальними реакціями дитини** – звертати увагу на те, про що вона розповідає вільніше, а на що реагує уповільненням, напруженням, тривогою.

Крім того, слід звернути увагу на слова, які використовує малолітній свідок або потерпілий.

Звертайте увагу на специфічні слова, які використовуються дитиною, а також ключові вирази, що стосуються даної справи, це дозволить вживати їх або уточнити їх значення у подальшому спілкуванні з дитиною.

У випадку дітей дошкільного віку або старших дітей із затримкою у розвитку на цій фазі опитування можна використати папір і олівці. Вони можуть полегшити дитині надання інформації, яку важко передати словами.

Дитина дошкільного віку в змозі описати подію дуже коротко і хаотично, може мати труднощі з хронологічним упорядкуванням окремих її елементів і не помічати причинно-наслідкових залежностей.

1.4. Фаза детальних запитань

Метою особи, що проводить опитування, на цьому етапі є доповнення викладу подій, здійсненого дитиною під час фази вільної розповіді, та їх впорядкування для з'ясування обставин справи.

Варто подбати про те, щоб перехід до наступної фази опитування відбувся плавно, природно і не викликав занепокоєння дитини, пов'язаного з тим, що вона може не впоратися з відповідями. Цей етап опитування повинен мати таку форму розмови, яка підбирається з урахуванням розвитку дитини.

Не слід говорити дитині, що вона про щось забула у своїй розповіді або надала непослідовну інформацію, що суперечить іншим доказам. Такого типу висновок може пригнічувати допитуваного й гальмувати спонтанність відповідей або їх викривляти.

Замість цього варто сказати, що особа, яка веде опитування, хотіла б дізнатися більше про подію, що вона чогось не зрозуміла у спонтанній розповіді дитини або на щось не звернула достатньої уваги і тому ставитиме додаткові запитання. Можна, наприклад, сказати дитині: *Мене там не було, лише ти знаєш, що тоді сталося.* Можна ставити запитання з метою доповнення, пояснення, перевірки сказаного. Формулюючи їх, необхідно керуватися кількома засадами.

Першою засадою у роботі з малолітніми свідками чи потерпілими є **застосування відкритих запитань**. Діти надають обмежену кількість інформації в ході спонтанних розповідей. Часто це інформація несуттєва для даної справи. Відкриті запитання збільшують імовірність отримання важливої та водночас правдивої інформації. Відкриті запитання допомагають дитині пригадати більшу кількість подробиць події або низки подій. Якщо, відповідаючи на якесь запитання на цьому етапі опитування, дитина додатково розповість про іншу ситуацію, важливу для даної справи (наприклад, вкаже іншу особу, яка вчинила по відношенню до неї сексуальне насильство, або ще одну форму сексуальної кривди), допитувач повинен «повернутися на крок назад» і вислухати вільну розповідь дитини щодо нових обставин справи.

Відкриті запитання не надають розповіді якогось конкретного напрямку. Правильно поставлене відкрите запитання дозволяє дитині дати вільну від впливу відповідь, яка формулюватиметься на підставі власних слідів пам'яті.

На початку фази детальних запитань рекомендуються такі відкриті питання: *Що ти ще пам'ятаєш на тему події...? Що ще сталося...?*

При цьому слід нагадати дитині, що якщо вона не в змозі відповісти на поставлене таким чином питання, вона повинна сказати „не знаю” або „не пам'ятаю”.

Старайтесь ставити якомога більше відкритих запитань. Це дозволить отримати більш достовірні відповіді. До закритих запитань звертайтеся тоді, коли відкриті запитання виявляються неефективними, а до відкритих запитань спробуйте повернутися згодом.

Слід докласти зусиль, щоб інформацію, яка стосується подробиць, також здобувати за допомогою відкритих запитань. Приклади рекомендованих відкритих запитань, які деталізують вільну розповідь: *Яки ти опинився в лісі? Чи хтось іще був із тобою у квартирі? Хто був з тобою у квартирі? Що Х мав на собі, коли він зайшов до кімнати?*

Детальні запитання можуть полегшувати дітям згадування додаткової інформації, але якщо вони мають навідний характер, то перекручують виклад дитиною подій. Це стосується, зокрема, малолітніх віком до 7 років.

Отже, замість питати *Машина була червоною чи жовтою?*, поставте питання *Якого кольору була машина?*; замість *Чи Х мав у руці ніж?*, запитайте: *Що Х мав у руці?*; замість *Чи Z був знервований?*, запитайте *Як вів себе Z?*; замість *Чи Y був роздягнений?*, запитайте *Що Y мав на собі? тощо.*

Те, чи дитина піддається навіюванню, що міститься в запитанні, не залежить, лише від віку дитини, але також від її індивідуальних особливостей, зокрема почуття захищеності та доброго ставлення близьких людей, впевненості у собі й самооцінки. Пам'ятаючи про це, допитувач повинен створювати умови, що сприяють подоланню невпевненості, недовіри, занепокоєння дитини.

Скажіть дитині, що ви усвідомлюєте її занепокоєння й підкресліть, що це природно в такій ситуації. Притримайте найбільш небезпечні запитання до наступної фази опитування. Якщо дитина проявляє занадто високий рівень страху, на деякий час відмовтеся від небезпечної теми та поверніться до неї пізніше, коли дитина дещо заспокоїться.

Результати досліджень і досвід практиків показують, що молодші діти найлегше дають собі раду з відкритими запитаннями, які починаються зі слів «хто», «що», «де». Таким чином сформульовані запитання не містять у собі підказки відповіді й уможливають спонтанну відповідь. Тому не слід питати малолітнього *Чи він тебе вдарив?, а Що Х тобі зробив паском?, а замість Чи Х зайшов у кімнату? питати Хто зайшов у кімнату?, замість Чи Х вдарив тебе в кухні?, питати: Де ти був, коли Х тебе вдарив?*

Питання, які починаються зі слів «коли», викликають трохи більше труднощів, особливо у дітей віком до 5 років.

У наступній частині порадника читач знайде детальну інформацію стосовно запитань, які стосуються часу, місця й особи порушника.

Запитання, які починаються зі слів «чому», безумовно, є найважчими. Відповіді на них зазвичай вимагають здатності причинно-наслідкового мислення та вміння об'єктивного сприйняття світу, розуміння мотивів поведінки інших людей, розвинутих мовних вмінь, а всі ці функції формуються після дошкільного періоду.

Питання, які починаються зі слова «чому», можуть також сприйматися свідком як критичні, викликати почуття вини, пробуджувати захисні реакції з огляду на схильність до виправдання своєї поведінки. Отже, замість питати дитину *Чому ти злякався?*, можна запитати *Що тебе налякало?*

Уникайте запитань типу «чому?»

Якщо особа, яка проводить опитування, ставить запитання дитині, очікуючи від неї короткої заперечної або стверджувальної відповіді, після її отримання варто попросити дитину, щоб вона спробувала пояснити її ширше (*Я не зовсім розумію? Розкажи мені про це трохи більше. Чому ти так думаєш?*).

Варто звернути увагу на те, щоб на етапі детальних запитань спочатку зосереджуватися на інформації, яку надає дитина, і лише згодом – на даних, отриманих з інших джерел. Наприклад, не слід говорити: *Твоя мама говорила мені, що дядя К. зробив тобі негарні фотографії*. Замість цього рекомендується сказати: *Розкажи мені про фотографії*.

Формулюючи дитині запитання, ніколи не посилайтеся на інформацію, отриману з інших джерел.

Другою засадою при опитуванні малолітніх осіб є **уникання запитань, які можуть викликати почуття вини**, відповідальності дитини за події або їх перебіг, а також оцінки дитини та її поведінки. Вони, безперечно, блокують спонтанність розповіді опитуваного та можуть призвести до надання ним інформації, яка відповідає очікуванням співрозмовника, а у випадку малолітніх шкільного віку – до того, що вони керуватимуться також суспільними очікуваннями. Це може також спричинити повторне травмування дитини.

Наполегливо не рекомендується питати дітей, які стали потерпілими від злочинів, про те, чому вони не захищалися від злочинця такими способами, які є очевидними й ефективними для дорослих. Неприпустимими є запитання типу: *Чому ти не пробувала втікати? Чому ти не кричав? Чому ти дозволила йому торкатися інтимних місць? Чому ти вдягаєшся у такі короткі сукні?*

Намагаючись зрозуміти поведінку дитини, що потерпіла від злочину, можна поставити їй менш обтяжливі запитання, наприклад: *Як ти думаєш, що сталося б, якби ти тоді почала кричати?*

Третьою є засада, відповідно до якої **слова, побудову запитань і процес їх задавання слід підбирати з урахуванням розвитку дитини**. На перший погляд, це здається очевидним і простим. Однак на практиці часто важко реалізувати такий принцип, оскільки він вимагає збору певної інформації та її впорядкування.

РЕКОМЕНДАЦІЇ СТОСОВНО СПОСОБУ ФОРМУЛЮВАННЯ ЗАПИТАНЬ ДІТЯМ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОПИТУВАННЯ

Бажана поведінка:

- Звертайтеся до дитини спокійним тоном, уникаючи емоцій, незалежно від змісту питання.

- Говоріть повільно.
- Спостерігайте за тим, чи дитина вас розуміє.
- Починайте з легших, необтяжливих питань, поступово підвищуючи їх складність.
- Звертайте увагу на те, щоб одне питання містило в собі лише одну тему, яка вимагає пояснення.
- Дайте дитині час замислитися над відповіддю.
- Використовуйте прості граматичні конструкції.
- Ставте короткі питання, максимально на два-три слова довші за речення, які вживає дитина.
- Використовуйте в питаннях активний стан дієслова, уникайте пасивного стану.
- Використовуйте власні назви та імена, уникайте займенників.
- Використовуйте просту термінологію, з дошкільнятами вживайте двотрискладові поняття (наприклад, замість «продемонструй», скажіть «покажи»).
- З'ясуйте з дитиною значення використовуваних нею виразів.
- У питаннях використовуйте вирази, які вживала дитина раніше під час опитування або під час вступної фази, навіть якщо вони дивні або вульгарні.
- Перед тим як поставити дитині запитання, яке вимагає особливих знань, переконайтеся, чи ці знання є достатніми для того, щоб дати відповідь (наприклад, перед запитанням про колір переконайтеся, що дитина розрізняє кольори і знає їхні назви).

Небажана поведінка:

- Не перескакуйте з теми на тему.
- Не ставте одночасно більше одного запитання.
- Уникайте жестикуляції та інтенсивної міміки.
- Не вживайте заперечень.
- Уникайте незрозумілих багатозначних виразів (наприклад, «ці речі», «така поведінка»).
- Уникайте абстрактних, узагальнюючих термінів та назв на користь більш конкретних виразів (наприклад, замість «тварина або зброя» скажіть «собака або пістолет»).
- Уникайте виразів, які змінюють своє значення залежно від місця й часу (наприклад, «тут», «там», «раніше», «пізніше»).
- Працюючи з маленькими дітьми, уникайте термінів, які описують співвідношення (наприклад, «більше», «менше», «швидше»).

Не забудьте наприкінці запитати дитину, чи хоче вона ще щось сказати.

1.5. Заключна фаза

Під час заключної фази опитування у дітей, як правило, спостерігається певне розслаблення. Однак буває так, що дитина після дачі показань є не-

рвовою, неспокійною з огляду на наслідки своїх висловлювань, їхню оцінку та свою роль у наступних стадіях провадження у кримінальній справі. Слід дати їй час заспокоїтися, показати, що її емоції є зрозумілими, похвалити за зусилля, навіть якщо її показання не містили суттєвої для даної справи інформації.

Рекомендується запитати дитину, як вона себе почуває після допиту та чи є у неї якісь побоювання. Після цього варто здійснити спробу їх з'ясувати. Якщо передбачається участь допитуваного в наступних процесуальних діях, слід його про це попередити і пояснити, якою буде їх мета.

Не хваліть дитину за зміст її висловлювань, але подякуйте за зусилля при дачі показань; покажіть ваше розуміння, що це було важко робити. Постарайтесь розвіяти її побоювання та помилкові переконання. Скажіть, що відбуватиметься після бесіди.

Старшим дітям поясніть, коли і з якою метою може бути необхідною повторна зустріч, якими будуть наступні кроки в ході досудового слідства або судового розгляду справи

Заключна фаза є важливою для захисту психіки дитини.

Наприкінці слід поговорити з дитиною на нейтральні, емоційно необтяжливі теми. Можна, наприклад, запитати про плани на канікули або вихідні. Це сприятиме зниженню напруги дитини.

2. ФОРМУЛЮВАННЯ ЗАПИТАНЬ

2.1. Запитання про час події

Встановлення часу злочину, який виступає предметом доказування в кримінальній справі, з правової точки зору є одним з ключових питань. У випадку малолітніх свідків чи потерпілих визначення часу події або низки подій викликає значні труднощі.

Уміння визначати час за календарем і годинником формується поступово у дітей віком приблизно 7 років. Це пов'язано з загальним пізнавальним розвитком та зі шкільними обов'язками, які вимагають уміння розрізняти дні тижня в залежності від шкільних уроків та позашкільних занять. Входження в роль учня вимагає від дитини не лише вміння розрізняти

дні тижня, але також користуватися годинником і визначати за ним час – особливо пов’язаний з уроками.

Згодом особливі труднощі викликає у дитини уміння визначати і розрізняти часові інтервали. Їх оцінка, як правило, залежить від ступені привабливості занять та уподобань дитини. Наприклад, уроки мови здаються першокласнику довгими, а уроки фізичної культури чи малювання порівняно короткими.

Дитина дошкільного віку зазвичай вміє перелічити у правильній послідовності дні тижня та години. Вона знає пори року, хоча може мати труднощі з визначенням їх послідовності, часом знає також назви місяців. Ці знання зазвичай є для дошкільнят знаннями без розуміння сенсу і повторюваними автоматично, аналогічно до вивченого напам’ять вірша. У жодному випадку це не означає, що дитина в змозі визначити час подій за годинником і календарем та оцінити їх тривалість.

Для дошкільнят занадто складним є також використання виразів, які показують часове співвідношення, наприклад, «завтра», «вчора».

Однак навіть дитина дошкільного віку вміє, відповідно до рівня свого розвитку, дати інформацію, яка дозволяє визначити час події. Проте при формулюванні запитань на цю тему слід рахуватися з обмеженнями, які випливають з віку та можливостей малолітнього свідка чи потерпілого.

У запитаннях про частину дня, під час якої подія мала місце, слід згадати про звичні дії дитини, пов’язані з її щоденним функціонуванням – наприклад, час програми «На добраніч, діти», купання, сну, обіду, повернення когось із батьків з роботи, повернення дитини з садочка тощо, або про явища, за якими спостерігає дитина – наприклад, ніч, сонце, дощ тощо.

У запитаннях про **день події, пору року чи рік** можна співвіднести інформацію з особливими днями або особливими періодами в житті дитини. Наприклад, це був будній день чи вихідний; дитина ходила тоді до дитячого садка чи до школи; це був період канікул чи дитина була тоді в школі/дитячому садку; це було приблизно у той самий період, що й день народження, іменини, прикрашання ялинки, фарбування писанок, або інші важливі для дитини події, такі як, наприклад, хвороба члена сім’ї, купівля собаки, зміна квартири, виїзд у відпустку.

Досвід роботи зі школярами, навіть підлітками, показує, що у них виникають труднощі з визначенням часу подій з віддаленого минулого за календарем і годинником. Для визначення часу вони зазвичай не використовують ні дати, ні години. Достовірним з психологічної точки зору є описування ними часу події у ширшому контексті конкретної ситуації, що дозволяє приблизно встановити дату. Приклад – визначення часу, що вимагає пригадування класу, у який дитина ходила, занять, на які їздила, кількості уроків чи предметів, які мала в школі у критичний день, контрольних робіт чи інших важливих подій, пов’язаних із сім’єю або середовищем ровесників.

Приклади висловлювань малолітніх свідків, що стосуються визначення часу події:

– Мачей, 14 років, потерпілий у справі щодо побиття і крадіжки стільникового телефону, розповідає: *Я не пам’ятаю точно, коли це сталося, але*

пам'ятаю, що я ходив тоді у шостий клас. Я пам'ятаю це, бо тоді у вересні я почав ходити на тренування в Клуб W. Це було після першого тренування, здається, тоді я вперше повинен був сам повернутись додому, бо тато поїхав у відрядження (...). Це було у вівторок, бо я щовівторка не встигав після уроків залишати рюкзак з підручниками вдома і брав його з собою на тренування. Тоді я вже повертався з тренування, у мене був із собою рюкзак і сумка з речами, потрібними для тренування. Тренування закінчилося о 19.00, значить, це могло бути приблизно на тридцять хвилин пізніше, на вулиці було ще досить світло...

– Аня, 7 років, потерпіла у справі щодо сексуального нападу, вчиненого незнайомою особою, розповідає: *Я не знаю, коли той пан мене зловив. Я знаю дні тижня, але не знаю, у який це було день. Я пам'ятаю, що я тоді вже ходила в нульовий клас (...), у дитячому садку був спектакль, присвячений Дню матері, я також виступала і грала роль вередливої доньки (...). Було тепло, я була вдягнута як на спектакль: у білі шкарпетки, голубу спідничку і білу блузочку, у такі квіточки... у мене були косички з гумками у метелики (...). Після дитячого садочка я пішла з мамою на дитячий майданчик. Мама забирає мене з дитячого садочка після полуденка, я не знаю, о котрій годині. Мама тоді ще обіцяла мені морозиво за те, що я так гарно виступала. Тоді...*

Якщо дитина, яку опитують, вказує точну дату події, яка є предметом справи, або її точну годину, варто запитати, яким чином їй вдалося це визначити, а потім запам'ятати. У випадку маленьких дітей доцільно встановити, чи вміє вона визначати час за годинником, просячи, наприклад, сказати, котра зараз година на годиннику. Можна також запитати дитину про поточну дату, день тижня, попросити назвати поточний місяць. Такі дії є важливими, оскільки в даній ситуації не можна виключити, що інформацію дитині передала доросла особа.

Приклади питань, метою яких є встановлення часу події:

- Чи ти ходив тоді до школи?
- В якому це було класі?
- Хто був твоїм класним керівником?
- Де ти тоді жив?
- Скільки у той день було уроків?
- На які позашкільні заняття ти ходив?
- Чи у той день ти був у школі?
- Чи це був день, коли немає занять у школі?
- Чи це були канікули?
- Яка тоді була погода?
- Чи тоді треба було носити теплі куртки?
- Чи йшов сніг?
- Хто був тоді удома?
- Було темно, чи світло?
- Чи на той момент ти уже вмився перед сном?
- Чи у той день ти був у дитячому садку?

- Чи це було перед програмою «На добраніч, діти»?
- Про що була програма «На добраніч, діти»?
- Хто з тобою тоді жив у квартирі?
- Чи тоді було якесь свято?
- Чи ялинка була прикрашена?

2.2. Запитання про місце події

Сприйняття й увага дитини є вибіркковими і залежать від міри зацікавленості, емоційної залученості. Вищевказана риса сприйняття стосується також сприймання і описування місць, в яких дитина опинилася і в яких міг статися злочин. Отже, місце події мала дитина описує згідно з ознаками, які були помічені нею в той момент, оскільки вони привернули її увагу, емоційно схвилювали. Слід враховувати те, що ці риси можуть бути мало суттєвими з точки зору дорослої особи та їх юридичної значущості. Водночас вони можуть вказувати на характерні елементи, які можуть бути придатними в ідентифікації фактичного місця скоєння злочину.

Слід пам'ятати про те, що маленькі діти не в змозі описати місце події за допомогою загальних понять шляхом їх категоризації (наприклад, вказати залізничний вокзал у місцевості Х., виїзну дорогу з міста, торговельний пасаж тощо). Описуючи місце, вони використовують відповідні для їхнього віку слова (наприклад: *Там стояв локомотив..., Там уже не було будинків на вулиці...були лише дерева і такий дорожній знак... великий, зелений, з літерами і, здається, цифрами..., Там нічого не було, тільки магазини з кожного боку, і не їздили машини вулицею*).

Часом діти описують місце, вказуючи функцію, яку воно відіграє. Наприклад, замість речення: «Це сталося перед входом до банку», дитина говорить: *Це було там, де мама зі мною ходить за грошима* або замість «Це сталося у майстерні», скаже: *Це було там, де тато тримає свої інструменти й шурупи*.

На початку варто запитати дитину, чи раніше вона була у місці події, яка нас цікавить, чи раніше дитина знала це місце, чи у ньому буває і як його називає.

Встановлюючи місце події, незнайоме дитині, варто починати з відкритих запитань і намагатися запустити у дію спогади, зафіксовані різними чуттями, – зором, слухом, нюхом, дотиком.

На початку найдоцільніше запитати, як місце виглядало, що у ньому знаходилося (наприклад, *Скажи мені, як виглядало це місце? Що у цьому місці було? Спробуй перерахувати речі, які там були. Чи там чимось пахло?* тощо).

Варто також запитати про функцію, яку виконувало місце події (наприклад, *Що у цьому місці можна робити? Для чого служить це місце?*).

Працюючи з маленькими дітьми, можна апелювати до емоційних реакцій, питаючи, наприклад, *Чи було там щось дивне? Чи було щось, що тебе налякало? Чи у цьому місці було щось смішне?* тощо.

Намагаючись визначити з маленькою дитиною місце події, можна скористатися питанням про людей, які у той час також перебували у цьому місці (наприклад, *Хто там був? Хто приходить у це місце?* тощо).

Приклади запитань, метою яких є встановлення місця події:

- Чи ти вже колись був у цьому місці?
- Чи ти знаєш це місце?
- Хто ще знає це місце?
- Чи ти туди ще ходиш?
- З ким ти там раніше був?
- Хто тебе туди завів?
- Що там можна робити?
- Хто ще там був?
- Як ти називаєш це місце?
- Як інші особи називають це місце?
- Розкажи, що там було?
- Що ти там бачив?
- Чи там було щось смішне?
- Чи там було щось цікаве?
- Чи було там щось дивне?
- Чи було там щось страшне?
- Чи там було щось для дітей?
- Там було світло чи темно?
- Там було тепло чи холодно?
- Чи там чимось пахло?
- Чи це був гарний запах?
- Як туди можна увійти?
- Як можна звідти вийти?

2.3. Запитання про кількість, багатократність подій

З правової точки зору нерідко важливим запитанням є з'ясування в ході опитування дитини, чи була подія одноразовою або багаторазовою, і якщо друге, то скільки разів вона повторювалася. Відповіді на ці, на перший погляд, прості запитання вимагають від дитини не тільки уміння механічно рахувати, але також розуміти поняття кількості та вміти ілюструвати її з використанням предметів.

За кримінальним законодавством України, систематичність злочинних дій може впливати на кваліфікацію злочину, отже, має юридичне значення. Наприклад, ст. 116 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за «умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок ... систематичного знущання з боку потерпілого»; за ст. 120 КК України настає кримінальна відповідальність за «доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком ... систематичного приниження її людської гідності»; «використання батьками або особами, які їх замінюють, малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (систематичного випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб)

з метою отримання прибутку» тягне кримінальну відповідальність за ст. 150-1 КК України. Отже, фактор систематичності, тобто вчинення певних дій три та більше разів, має істотне значення в разі надання дитиною свідчень у справах про відповідні злочини.

Багатократність вчинення злочинних дій впливає також на визначення повторності злочинів, якою визнається вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини Кримінального кодексу України. Проте повторність відсутня при вчиненні продовжуваного злочину, який складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром (ст. 32 КК України).

Таким чином, для перевірки математичних умінь недостатньо безпомилкового перерахування дитиною цифр у порядку їх зростання. Необхідно також вміти показати це конкретне число, наприклад, шляхом витягування з коробочки з олівцями п'яти з них, або з жмені намистинок – необхідної їх кількості.

Підрахунок подій, однак, є значно складнішим, ніж підрахунок предметів. Ситуації, які повторюються, можуть накладатися одна на одну з огляду на їх подібність. Труднощі викликає також їх виокремлення, розмежування, оцінка того, які ситуації належать до даної категорії, а які ні. Тому з боку особи, яка веде допит, завжди вимагається уточнення, про які події ми питаємо, і які події намагаємося підрахувати.

Наприклад, якщо дитина дошкільного віку або молодшого шкільного віку, яка потерпіла у справі щодо розбещення неповнолітніх, повідомить, що хтось торкався певних місць на її тілі, якщо запитати її, скільки разів це траплялося, вона може порахувати лише ті ситуації, які стосуються лише цієї форми дотику, не враховуючи усіх інших випадків сексуальної поведінки порушника, включно з дотиком до іншої частини тіла або в іншій обстановці.

Коли маленька дитина називає у відповідь на питання про кратність подій конкретне число, передусім варто перевірити, чи вона вміє співвідносити його з відповідною кількістю предметів. Щоб це з'ясувати, можна попросити, щоб вона показала на олівцях або інших предметах раніше згадане число. Згодом можна запитати, як дитина порахувала події.

Не можна очікувати від дитини оцінки того, дана подія мала місце часто чи рідко. Відповідь на це запитання є відносною. Навіть дорослі свідки або потерпілі мають труднощі з її визначенням. Порівняно найменше труднощів для дітей створює запитання: подія мала місце один раз, чи більше разів.

Приклади запитань, метою яких є встановлення того, скільки разів щось відбулося:

- Це сталося раз чи більше разів?
- І. торкався твого пісюнчика лише раз чи більше разів?
- Тато побив тебе чорним паском один раз чи більше разів?
- Чи тато бив тебе також іншим паском?
- Чи тато бив тебе ще чимось іншим?
- Чи ти можеш сказати, скільки разів І. стукнув тебе по голові?... Покажи, скільки разів, за допомогою олівців.

2.4. Запитання про порушника

Встановлення особи, що вчинила злочин, є ключовим питанням і часто неможливим без отримання від дитини опису її вигляду. Стандартні запитання, спрямовані на визначення словесного портрету винуватця злочину, стосуються його віку, фігури, деталей рис обличчя (колір очей, волосся, шкіри тощо), особливих рис, вбрання. Для дітей відповіді на вищезгадані питання є особливо важкими з ряду причин.

По-перше, дитина сприймає оточення, а значить і осіб навколо себе, в іншій, ніж доросла людина, перспективі. Стоячи навпроти дорослого, її очі знаходяться часто значно нижче обличчя, що очевидним чином обмежує можливість спостереження за ним. Слід пам'ятати, що, спостерігаючи за обличчям дорослої людини, яка стоїть навпроти, дитина дивиться на неї під іншим кутом, ніж особа подібного зросту. Отже, дитина не завжди може помітити те, що нам, дорослим, здається очевидним. Тому під час опитування варто звернути увагу на те, на якій відстані й у якій позі по відношенню до дитини перебував порушник під час злочину, і чи була в дитини можливість роздивитися, як виглядало його обличчя.

По-друге, кожна доросла людина є для маленької дитини високою, зокрема, тоді, коли вона сприймається як загрозна, небезпечна, домінуюча особа, що має перевагу над дитиною та іншими особами. Отже, варто з'ясувати, яке враження описувана особа справила на малолітнього, і, намагаючись встановити зріст, поставити запитання через порівняння її з іншою знайомою дитині особою (наприклад, *Хто з твоїх знайомих такий же великий, як Х?*).

Наступною причиною, через яку малолітні свідки чи потерпілі мають проблеми з описом злочинця та інших учасників подій, є специфічна риса дитячого сприйняття, що полягає у мимовільності уваги та її зосередженні на найбільш характерному елементі. Дитина зазвичай помічає і запам'ятовує лише одну або кілька рис, які привертають її увагу з огляду на їх незвичність, подібність до вже відомих рис або з інших причин (наприклад, щось викликає страх, смішить, дивує). Це можуть бути великі вуха, «яблуко Адама», веснянки на обличчі або на інших видимих дитині частинах тіла, кущисті брови, родимка тощо.

Дитина розповідає про помічені риси, характерні для описуваної людини, власною мовою, притаманним їй способом. Наприклад, розповідає *вуха, як у Чебурашки; шия, як у Дональда Дака з мультика, коли він щось ковтає; кольорові крапочки на руках; біле волосся; над очима мав такі кущі* тощо. Такого типу інформація від дитини є особливо вартісною. З іншого боку, у випадку молодших свідків важко очікувати від них визначення кольору очей та волосся.

Досвід показує, що діти, описуючи людей, користуються слідами пам'яті різних чуттів, не тільки зору. Часто, розповідаючи про характерну рису описуваної особи, вони вказують її запах (наприклад, *він смердів цигарками; від нього смерділо, як на вокзалі*), характерний спосіб мовлення (наприклад, *він заїкався; говорив так, ніби у нього було хворе горло*) або враження дотику (наприклад, *він лоскотав мене вусами; він дряпав мене своїм обличчям по*

обличчю; шкіра на руках у неї була як тертка тощо).

При описуванні учасників події малолітнім свідкам чи потерпілим найскладніше визначити їхній вік. Сам зріст чи поведінка, які вважаються типовими для дорослої особи, можуть бути достатнім для дитини показником віку. Хтось, хто такий самий високий, як батько, і курить цигарки, може, на думку дитини, мати 40 або 60 років.

Отже, слід запитати, скільки описувана дитиною особа могла мати років, але в порівнянні з періодами життя людини, виконуваними соціальними ролями та віком осіб з оточення дитини.

Приклади запитань, які можуть бути використані при з'ясуванні зовнішнього вигляду злочинця або інших учасників подій:

- Як виглядав К.?
- Як (за чим) можна впізнати Х.?
- Чи було у вигляді Х. щось дивне?
- Чи було у вигляді Х. щось смішне?
- Чи було у вигляді Х. щось страшне?
- Чи Х. був такий великий, як твій тато?
- Чи Z. був такий дорослий, що міг бути дідусем?
- Чи Z. було стільки років, що він міг ходити до твоєї школи?
- Чи В. було стільки років, що вона могла вже працювати?
- Чи А. був такий сильний, як твій тато?
- Чи бачив ти Z. раніше?

VI. ДОКУМЕНТУВАННЯ ОПИТУВАННЯ МАЛОЛІТНЬОГО СВИДКА ЧИ ПОТЕРПІЛОГО

1. ЗАГАЛЬНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Існує кілька методів документування опитування дітей. До них зараховують:

- нотування;
- фіксування опитування за допомогою аудіоносіїв;
- фіксування опитування з використанням відеокамери;
- комбінації вищеперерахованих технік.

Незалежно від застосованого методу, документація опитування має містити інформацію на тему:

- місця, в якому велася процесуальна дія;
- дати і часу проведення, з урахуванням години початку й завершення опитування та перерв;
- осіб, які брали участь у проведенні опитування;
- можливих особливих обставин, які мали місце під час опитування;
- стану фізичного розвитку й вигляду дитини.

До документації повинні бути долучені також письмові матеріали та малюнки, виконані дитиною під час опитування.

Досвід роботи з малолітніми свідками чи потерпілими показує, що в особливо важких справах найдоцільнішою технікою документування є фіксування з використанням відеокамери та одночасним нотуванням секретарем, який знаходиться поза дружньою кімнатою. Однак це не може бути жорстким правилом, оскільки техніка документування опитування повинна бути адаптованою до потреб, які впливають з обставин справи, віку й рівня розвитку дитини, а також конкретної ситуації та умов, в яких має проводитися процесуальна дія. Несприятливим є фіксування допиту за допомогою відеоапаратури в приміщенні, до цього непристосованому, випадковому. Наприклад, дитина може почувати себе ніяково у випадку присутності оператора камери, занадто маленького або занадто великого приміщення, встановленої перед очима камери або мікрофону; такі умови можуть надмірно емоційно обтяжувати опитуваного і водночас не сприяти отриманню від нього вартісного доказового матеріалу.

Заплануйте заздалегідь спосіб документування опитування дитини-свідка чи потерпілого.

Перш ніж приступити до опитування, поясніть дитині, чому і яким чином розмова з нею буде документуватися.

Обставинами особливого характеру, які супроводжують опитування і вимагають занотовувати його, є ставлення батьків або опікунів малолітнього свідка чи потерпілого, яке може впливати на зміст або форму його показань.

Для повної оцінки доказового матеріалу важливим є фіксування інформації про стан дитини на момент початку опитування, наприклад, чи вона здорова, чи її фізичний розвиток відповідає віку за документами, чи вона доглянута, чи в її зовнішньому вигляді помітні специфічні риси (специфіка вбрання). Вони можуть бути дуже важливими у деяких категоріях справ, наприклад, у справах про сексуальне або фізичне насильство.

Рекомендується збереження і долучення до матеріалів справи малюнків і письмових матеріалів дитини, які були створені під час її опитування. Буває так, що малолітні свідки віддають перевагу представленню інформації, яку особливо важко вербалізувати або висловити, у графічній або письмовій формі. Необхідно обов'язково забезпечити цілість цих матеріалів і унеможливити доступ до них неповноважених осіб. Вилучення або знешкодження навіть несуттєвих, на перший погляд, матеріалів, створених дитиною, може стати підставою для того, щоб поставити під сумнів цінність доказового матеріалу, зібраного під час опитування. Крім того, вони можуть стати важли-

вими аргументами, що підтверджують достовірність показань свідка або потерпілого.

2. СКЛАДАННЯ ПРОТОКОЛУ

Протоколи допиту малолітніх свідків чи потерпілих мають правдиво і детально відображати хід процесуальної дії. Вони повинні фіксувати як висловлювання дитини, так і невербальну комунікацію (зміни пози, симптоми рухової тривоги, вегетативні реакції, такі як почервоніння обличчя, тремтіння рук тощо). Документування невербальних реакцій у ході опитування допомагає помітити зміни в поведінці та емоціях дитини залежно від змісту розмови, що, у свою чергу, є важливим елементом при оцінці всього матеріалу.

У випадку молодших дітей рекомендується нотування в протоколі не лише відповідей дитини, але також запитань з точним відтворенням їх формулювання. Це дозволить у разі необхідності показати, що запитання були адаптовані до можливостей дитини, правильно нею розумілися, крім того, не містили висловлювань, які підказували відповідь, або які могли призвести до повторного травмування.

Особа, яка проводить опитування дітей, має усвідомлювати, що протоколи цих процесуальних дій менш впорядковані, ніж записи показань дорослих осіб, оскільки в роботі з дитиною слід гнучко реагувати на її процес мислення та активність. Таким чином, протокол повинен відображати хід мислення дитини та її термінологію. Отже, турбота про впорядкування протоколу в логічне єдине ціле, а також переформулювання виразів, які вживаються дитиною, на юридичні терміни, що використовуються дорослими особами, є серйозною помилкою, наслідком якої може бути поставлення під сумнів доказової цінності матеріалу, зібраного під час допиту малолітнього чи неповнолітнього свідка або потерпілого.

Серйозною помилкою є записування в протокол короткого переказу свідчень дитини. З огляду на специфіку рівня розвитку малолітніх свідків або потерпілих, такого типу запис може суттєво викривляти не лише форму висловлювань, але також їх сенс, і призвести до помилкової оцінки показників достовірності показань.

Необхідно також звернути увагу на те, що коментарі для протоколу особи, яка веде опитування, хоча й допомагають впорядкувати матеріал, але можуть заважати зосереджуватися дитині, яка дає показання, викривляючи хід її думок та втручаючись у формулювання розповіді. При цьому особі, що проводить опитування, важче зосередитися на дитині й розмові з нею.

Проводячи опитування дитини, документуйте як вербальну, так і невербальну інформацію.

Питання і відповіді дитини, що стосуються найсуттєвіших і найважчих тем, слід занотувати дослівно.

Особа, яка складає протокол допиту дитини, повинна робити це таким чином, щоб не заважати процесу опитування.

Чинні положення законодавства Польщі після внесення змін у 2003 році до § 3 ст. 147 Кримінально-процесуального кодексу дозволяють обмежити протокол записом лише найважливіших заяв опитуваного свідка, якщо процесуальна дія фіксується за допомогою приладу, що реєструє звук. Записи звуку та зображення стають додатками до протоколу.

Досвід показує, що сумніви викликає проблема підписування протоколів дітьми, які опитуються судом під час засідання в порядку, передбаченому статтями 185а і 185b КПК Польщі. Ці протоколи вимагають підпису лише секретаря судового засідання та судді. У жодному випадку немає потреби в зачитуванні їх дітям та отриманні від дітей підписів під відповідним записом.

Діти, яких опитують згідно з порядком, передбаченим статтями 185а і 185b Кримінально-процесуального кодексу Польщі, не підписують протоколів.

Кримінально-процесуальний кодекс України містить окрему главу 6 «Протоколи», яка визначає порядок оформлення та інші загальні вимоги щодо протоколів. Відповідно до ст. 84 КПК України, при провадженні слідчих дій під час досудового слідства та дізнання в судових засіданнях суду першої інстанції та апеляційного суду ведуться протоколи.

Згідно з вимогами ст. 170 КПК України про допит свідка, складається протокол з дотриманням правил, зазначених у ст. 85 КПК України. Крім того, у протоколі допиту вказуються: прізвище, ім'я та по-батькові свідка, його вік, громадянство, національність, освіта, місце роботи, вид занять або посада, місце проживання, а також відомості про його стосунки з обвинуваченим і потерпілим. У протоколі зазначається, що свідкові роз'яснені його права, обов'язки і відповідальність за відмову давати показання і за дачу завідомо неправдивих показань. Показання свідка та відповіді на поставлені йому запитання викладаються від першої особи і, за можливості, дослівно. Свідкові, коли він про це просить, може бути надана можливість особисто написати свої показання в присутності слідчого, що зазначається в протоколі. Після закінчення допиту слідчий пред'являє свідкові протокол для прочитання. На прохання свідка протокол може бути йому прочитаний слідчим. Свідок і особи, які були присутні при допиті, мають право просити про внесення доповнень і поправок

до протоколу. Протокол підписують свідок, слідчий і особи, що були присутні при допиті. Якщо протокол написаний на декількох сторінках, свідок підписує кожну сторінку окремо.

Отже, кримінально-процесуальне законодавство України не визначає особливості складання протоколу допиту неповнолітнього або малолітнього свідка чи потерпілого, що ускладнює оформлення цього процесуального документа, особливо у випадку допиту малолітньої дитини. Необхідно якнайшвидше усунути цю прогалину у кримінально-процесуальному законодавстві України. При цьому слід погодитися з польськими колегами щодо відсутності потреби в прочитанні протоколів допиту малолітнім свідкам чи потерпілим та отриманні від них підпису на кожній сторінці протоколу.

Щодо застосування звукозапису, кінозйомки або відеозапису при провадженні досудового слідства, а також фіксування судового процесу з допомогою звукозаписувального технічного засобу, то ці питання докладно врегульовано ст. 85-1, ст. 85-2 та ст. 87 Кримінально-процесуального кодексу України. Отже, така можливість допускається законодавством України та досить часто використовується в слідчій та судовій практиці.

3. ФІКСУВАННЯ ОПИТУВАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ АУДІОЗАПISУ_

В особливих обставинах ця форма документування опитування може бути досить вартісною. При цьому звукова доріжка має доповнюватися інформацією щодо невербальних реакцій дитини-свідка чи потерпілого. До них належать, наприклад, зміни пози, вегетативні симптоми та інші ознаки посиленого напруження, тривоги з урахуванням контексту, в якому вони проявляються.

Слід звернути увагу на те, щоб мікрофон був прикріплений стабільно й не викликав збентеження, тобто, щоб він знаходився на певній відстані від дитини, не на лінії її зору, і не розділяв простір між свідком (потерпілим) та допитувачем.

Технічні засоби, які використовуються для запису опитування, повинні бути високої якості, яка дозволить фіксувати навіть дуже тихі звуки, відрізнити їх і розуміти. Досвід показує, що речі, які дуже важко описати, діти розповідають приглушеним, стриманим голосом, а часто пошепки.

Варто пам'ятати, що записати слід не лише інформацію, яка передається опитуваним, але також запитання, що їх ставить особа, яка проводить опитування. Це дозволить уникнути обвинувачення у постановці запитань, які містять вказівку щодо відповіді.

Фіксуйте за допомогою аудіозапису розповідь дитини й запитання особи, яка проводить опитування, а звукову доріжку доповніть протоколом, що містить невербальну інформацію, джерелом якої є дитина-свідок чи потерпілий.

4. ФІКСУВАННЯ ОПИТУВАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ВІДЕОЗАПИСУ_

У випадку опитування дітей найоптимальнішим є фіксування свідчень за допомогою відеоапаратури з можливістю запису зображення й звуку. Досвід роботи з малолітніми свідками чи потерпілими показує, що, як правило, у них немає проблем освоєння з камерою, розміщеною у приміщенні так, щоб це не впадало у вічі. Вони швидко забувають про її існування.

Плануючи запис опитування, слід пам'ятати про відповідне розташування камери, щоб вона могла зафіксувати не лише розповідь дитини, але й усю її фігуру, а технічні параметри камери дозволяли реєструвати не тільки рухові реакції, але також міміку, вегетативні симптоми, які є важливими показниками достовірності свідчень.

Наполегливо рекомендується, щоб на плівці було видно допитувача. Фіксування його реакцій та міміки дозволить уникнути обвинувачення в змушенні свідка до бажаних відповідей шляхом постановки навідних запитань або за допомогою невербальної поведінки (міміка, жестикуляція, зміни пози або тону голосу).

Розміщення відеокамери у приміщенні вимагає дотримання засад, які є обов'язковими при фіксуванні опитування за допомогою аудіоапаратури, а також засад, представлених у частині, присвяченій стандартам щодо місця опитування дитини-свідка чи потерпілого.

ЛІТЕРАТУРА

- Akerman M.J. red., (2005), *Podstawy psychologii sądowej*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk
- Antoniak-Drożdż A. (2006), *Przesłuchanie dziecka w procesie karnym – uwagi Praktyczne*, „Prokuratura i Prawo”, nr 6
- Arntzen F. (1989), *Psychologia zeznań świadków*, PWN, Warszawa
- Badura-Madej W., Dobrzyńska-Mesterhazy A. (2004), *Wpływ traumy na funkcjonowanie dziecka – świadka*, w: „Dziecko krzywdzone. Teoria Badania Praktyka”, nr 6
- Bieńkowska E., Kulesza C. (1997), *Europejskie standardy kształtowania sytuacji ofi ar przestępstw*, Temida 2, Białystok
- Brojek M. (1998), *Uwagi i postulaty dotyczące taktyki przesłuchania w charakterze świadka osoby nieletniej*, „Prokuratura i Prawo”, nr 1
- Czerederecka A., Jaśkiewicz-Obydzińska T. (1997), *Problemy ujawniane w teście apercepcji tematycznej dla dzieci (CAT) przez dzieci z rodzin rozbitych i dzieci-ofi ary przestępstw seksualnych*, „Nowiny Psychologiczne”, nr 2
- Forensic Interviewing, Best Practices (2003), New York State Children’s Justice Task Force
- Gruza E. (2003), *Ocena wiarygodności zeznań świadków w procesie karnym*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Krakow
- Gruza E. (2004), *Kryteria oceny wiarygodności zeznań dzieci*, „Dziecko krzywdzone. Teoria Badania Praktyka”, nr 6
- Hołyst B. (1986), *Psychologiczne i społeczne determinanty zeznań świadka*, PWN, Warszawa
- Jaśkiewicz-Obydzińska T., Czerederecka A. (1995), *Wpływ relacji sprawca-ofi ara na wybrane cechy zeznań małoletnich świadków pokrzywdzonych w sprawach o przestępstwa seksualne*, „Acta Sexologica. Journal of Sex Crime and Social Pathology”, vol. 1, nr 1
- Jaśkiewicz-Obydzińska T., Kowanetz M., Wach E. (1997), *Sytuacja rodzinna a zeznania ofi ar czynów kazirodczych*, „Prokuratura i Prawo”, nr 5
- Jaśkiewicz-Obydzińska T., Wach E. (2004), *Przesłuchanie poznawcze - teoria i praktyka*, „Psychologia i etyka służb kryminalnych”, nr 31, str. 219-227
- Jaśkiewicz-Obydzińska T., Czerederecka A. (2004), *Kazirodztwo czy „tylko” konflikt rodzinny – trudności diagnostyczne*, „Dziecko krzywdzone. Teoria Badania Praktyka”, nr 6
- Keller-Hamela M. (2007), *Standardy wyposażenia i korzystania z przyjaznych pokoi przesłuchań dzieci*, w: Monika Sajkowska (red.), *Przyjazne przesłuchanie dziecka*, Warszawa, FDN
- Klejnowska M. (2005), *Przesłuchanie nieletniego w postępowaniu karnym a europejskie standardy ochrony praw człowieka*, w: E. Dynia, Cz. P. Klak (red.), *Europejskie standardy ochrony praw człowieka a ustawodawstwo polskie*

- Kosonoga J. (2004), *Przesłuchanie pokrzywdzonego w trybie art. 185a kodeksu postępowania karnego*, „Prokuratura i Prawo”, nr 1
- Kwiatkowska-Darul V. (2007), *Przesłuchanie małoletniego świadka w polskim-procesie karnym*, „Dom Organizatora”, Toruń
- Lipovsky J., Stern P. (2004), *Przygotowanie dziecka do roli świadka w sądzie - podejście interdyscyplinarne*, „Dziecko krzywdzone. Teoria Badania Praktyka”, nr 6
- Marten Z. (1990), *Wstęp do psychologii sądowej*, Wydawnictwo UŚ, Katowice
- McFarlane K., Ross Feldmeth J. i in. (2002), *Wykorzystywanie seksualne dzieci. Przesłuchanie i diagnoza malego dziecka*, Fundacja Dzieci Niczyje, Warszawa
- Memon A., Vrij A., Bull R. (2003), *Prawo i psychologia*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk
- Myers J.E.B. (2007), *Dziecko jako świadek*, w: Monika Sajkowska (red.), *Przyjazne przesłuchanie dziecka*, Warszawa, FDN
- Nowak M. (2005), *Przesłuchanie dziecka wykorzystywanego seksualnie w trybie art. 185a k.p.k. – wybrane zagadnienia*, w: Dowody w procesie karnym. Nowe rozwiązania i niewykorzystane możliwości, Wyd. Uniwersytet Śląski, Katowice
- Reed L.D. (2004), *Podatność dzieci na sugestię: ustalenia badawcze i ich implikacje dla przesłuchiwanie dzieci*, w: „Dziecko krzywdzone. Teoria Badania Praktyka”, nr 6
- Sajkowska M. (2007), *Przesłuchania dzieci – ewolucja wrażliwości, wiedzy i praktyki*, w: Monika Sajkowska (red.), *Przyjazne przesłuchanie dziecka*, Warszawa, FDN
- Skowroński D. (2001), *Treściowe kryteria trafności zeznania dziecka jako świadka* w: J. Stanik, Z. Majchrzyk (red.), *Psychologiczne i psychiatryczne opiniodawstwo sądowe w ramach nowych uregulowań prawnych*, Wydawnictwo Anima, Katowice
- Stefański R.A. (2005), *Szczegolne tryby przesłuchania w postępowaniu karnym świadka małoletniego, który nie ukończył 15 lat*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, nr 4
- Świerk P. (2004), *Przesłuchanie małoletniego pokrzywdzonego na podstawie art. 185a kodeksu postępowania karnego*, „Prokuratura i Prawo” nr 5
- Toeplitz-Wiśniewska M. (2004), *Fazy rozwojowe a metody przesłuchania dzieci*, w: „Dziecko krzywdzone. Teoria Badania Praktyka”, nr 6
- Waltoś S., red. (1985), *Świadek w procesie sądowym*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa
- Wesołowska A. (2007), *Regulacje prawne dotyczące ochrony małoletnich w toku postępowania karnego*, „Dziecko krzywdzone. Teoria Badania Praktyka”, nr 20
- Zmarzlik J. (2007), *Przygotowanie dziecka do uczestnictwa w przesłuchaniu*, w: Monika Sajkowska (red.), *Przyjazne przesłuchanie dziecka*, Warszawa, FDN

Додаток № 1

СТАНДАРТИ МІСЦЯ ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ, ЯКИМ ПОВИННА ВІДПОВІДАТИ ДРУЖНЯ КІМНАТА ДЛЯ ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ

Основною метою розробки і популяризації стандартів кімнат опитування дітей є забезпечення дітей, які стали жертвами експлуатації та насильства, сприятливими умовами допиту, що дозволять мінімізувати стрес та зібрати достовірний доказовий матеріал. Основними умовами, яким повинні відповідати організації та осередки, на базі яких створюються дружні кімнати опитування, – це існування відповідного, дружнього до дитини, приміщення, адаптованого до потреб системи правосуддя, а також забезпечення дитині та її законним представникам підтримки та інформації про психологічну, медичну і правову допомогу. Таке приміщення має відповідати наступним вимогам:

1. Організаційні. Забезпечення функціонування кімнати опитування дитини здійснюється установою чи організацією, яка має передбачені законодавством повноваження щодо створення та організації роботи такої кімнати.

2. Приміщення, дружнє до дитини: у розпорядженні організації є зручне приміщення, яке викликає відчуття конфіденційності та обладнане згідно з потребами дитини з метою забезпечення фізичної та психічної безпеки під час опитування. Таке місце, зокрема:

- забезпечує проведення опитування дитини суддею за участю психолога в окремому приміщенні, при одночасній можливості участі в опитуванні інших присутніх, які перебувають у сусідньому приміщенні (прокурор, адвокат обвинуваченого тощо). Цю можливість забезпечує одностороннє скло між приміщеннями і/або безпосередня трансляція процесу опитування та система комунікації між кімнатами;
- виправдовує очікування дитини на опитування у дружньому місці, до якого забороняється входити обвинуваченому. Кімната очікування обладнана таким чином, щоб забезпечити дитині можливість активного проведення часу очікування (іграшки, книги, журнали, олівці тощо). З іншого боку, у такій кімнаті відсутні просвітницькі та інформаційні матеріали на тему насильства та сексуальної експлуатації;
- створює відчуття інтимності шляхом звукоізоляції дверей між кімнатою опитування та іншим/и приміщенням/и;
- оформлене у спокійній пастельній колористиці;
- обладнане меблями таким чином, щоб забезпечити комфортне перебування в приміщенні молодшим і старшим дітям (столики і стільці двох розмірів, диван, м'яке килимове покриття);
- обладнане матеріалами та приладами, які можуть стати в пригоді при отриманні інформації від дитини (олівці, папір, ляльки тощо) і знаходяться не у дитини, а також невеликою кількістю (!) іграшок, до яких дитина має вільний доступ.

3. Опитування для потреб системи правосуддя: приміщення гарантує фіксування опитування, яке завдяки цьому може бути відтворене під час судового слухання. Крім того, воно забезпечує можливість комунікації осіб, які беруть участь в опитуванні (прокурора, адвоката, обвинуваченого та інших), з суддею та психологом з метою передачі їм запитань, які необхідно поставити дитині. З метою забезпечення реалізації вищезгаданих потреб системи правосуддя кімната опитування має бути оснащена:

- камерою/камерами, що фіксує/фіксують опитування (уся кімната + поведінка та реакції дитини);
- мікрофоном/мікрофонами, що фіксує/фіксують звук;
- технічними засобами, які уможливають аудіо- та відеофіксування ходу опитування на двох носіях (дві касети VHS, касета + DVD);
- мікрофоном у кімнаті, яка знаходиться поряд із кімнатою, де проводиться опитування дитини, а також слухавками для судді та психолога.

4. Інформація на тему комплексної допомоги та підтримка дитини-жертви та її законних представників: гарантування законним представникам дитини всебічної інформації на тему можливості отримання спеціалізованої психологічної, медичної та правової допомоги є невід'ємною частиною функціонування дружньої кімнати опитування дитини. Така інформація стосується допомоги від організації, яка забезпечує функціонування кімнати, або інших взаємодіючих установ. Законний представник кожної дитини, яка бере участь в опитуванні, отримує письмову інформацію на тему такої комплексної допомоги.

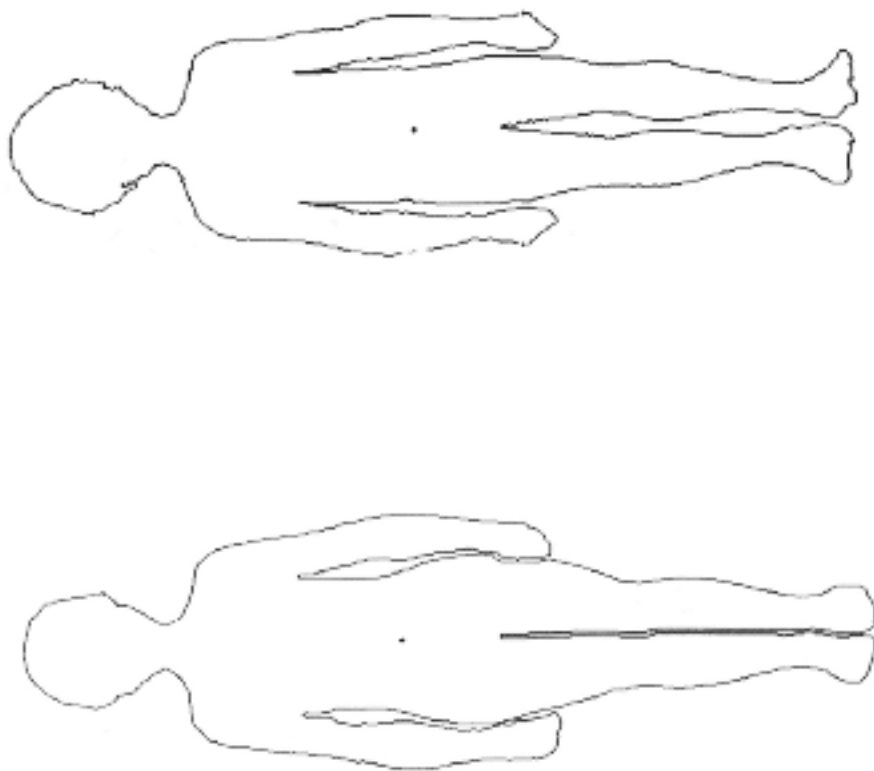
Опрацювання:

Фундація «Нічий діти»

Консультації:

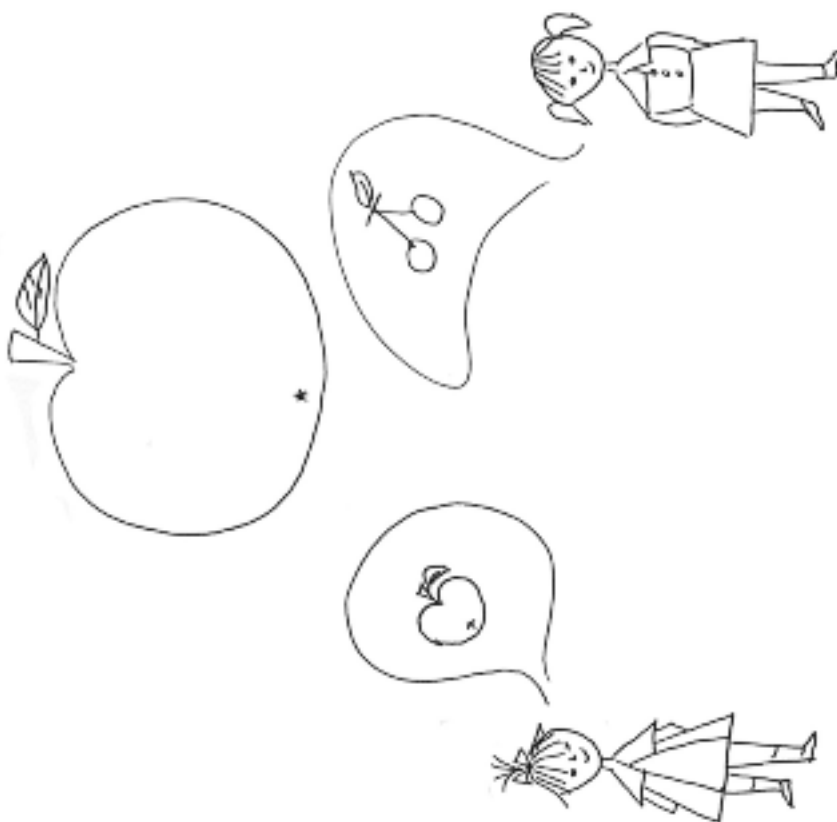
Коаліція на користь дружнього допиту дітей

Додаток № 2

Схеми фігур людей для з'ясування виразів, якими дитина називає частини тіла.

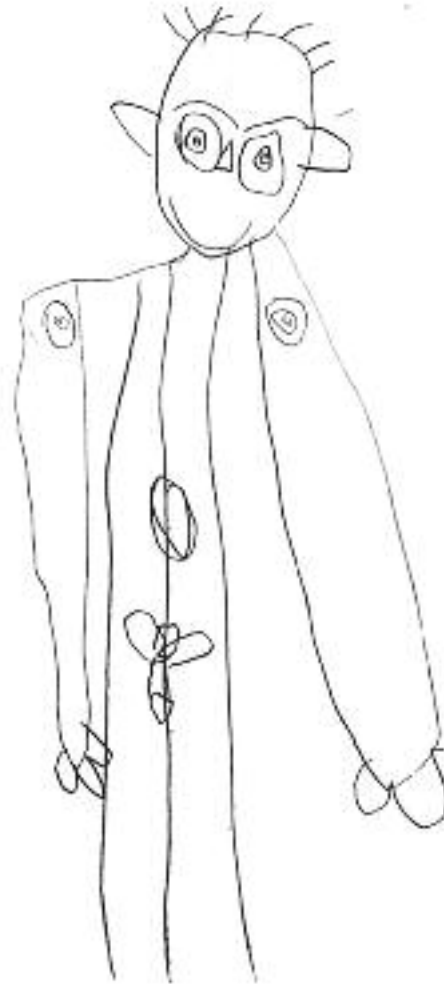
Додаток № 3

Таблиця з малюнком, що допомагає дитині розрізняти правду та обман.

Додаток 4

ДІАГНОСТИЧНІ МАЛЮНКИ

Антон, 6 років. Мал. «Портрет тата». Малолітнього опитували як жертву випадків інцесту, скоєного батьком. Малюнок без коментаря дитини.

Додаток 4

Аля, 13 років. Мал. «Тварина, якою я хочу стати». Потерпіла у справі розбійного нападу. Коментар малолітньої: «Це орел. Він швидко злітає у повітря. У нього сильний дзьоб і великі крила. Він завжди дасть собі раду, він уміє швидко нападати й швидко втікати».

Додаток 4

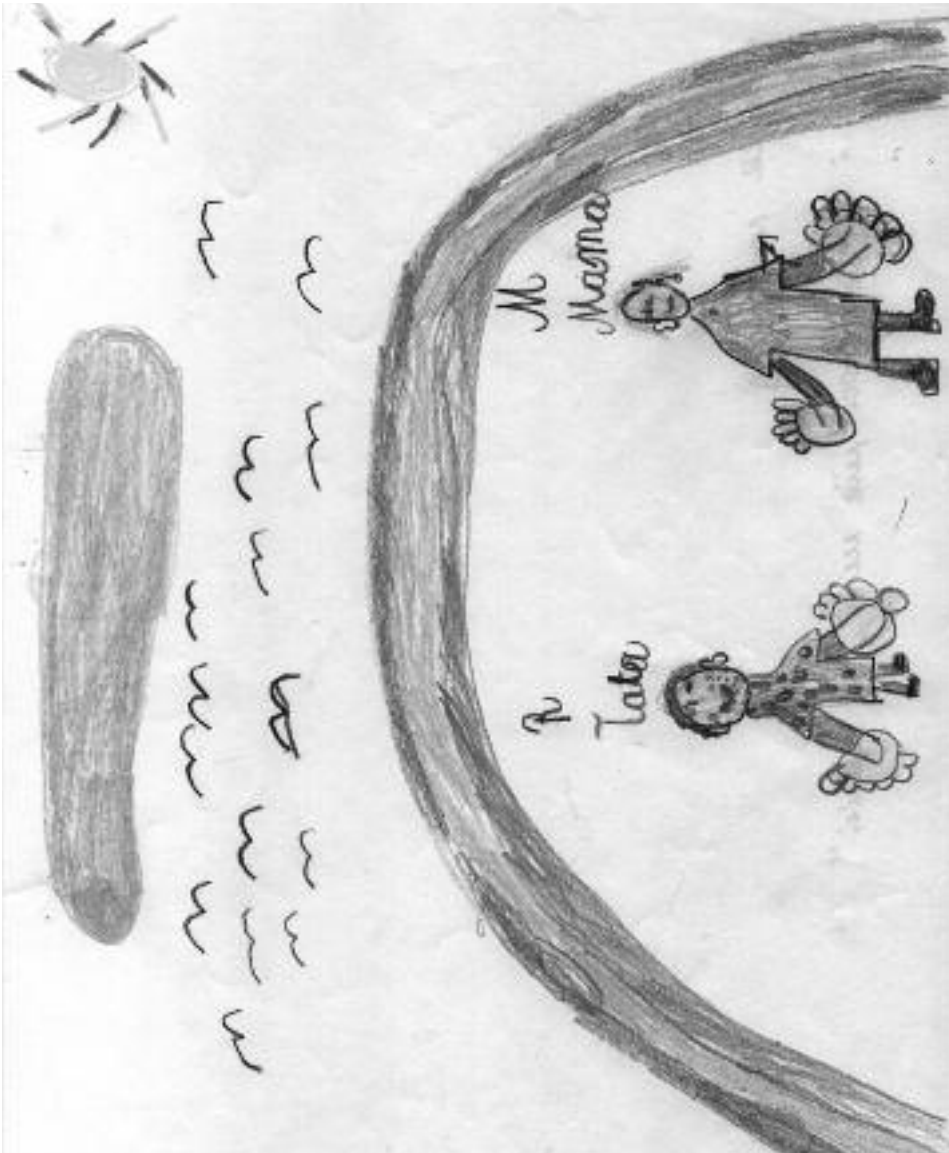
Аня, 15 років. Мал. «Моя сім'я». Аню опитували як потерпілу в справі щодо випадків інцесту, скоєного батьком, якого покривала мати дівчинки. Коментар малолітньої: «Це тато і мама, вони дивляться одне на одного, тримаються за руки і сміються... здається, танцюють. Брат і сестра веселі. У мене... дивний вираз обличчя. Я не знаю, чому. Може, я теж хочу з ними танцювати?»

Додаток 4

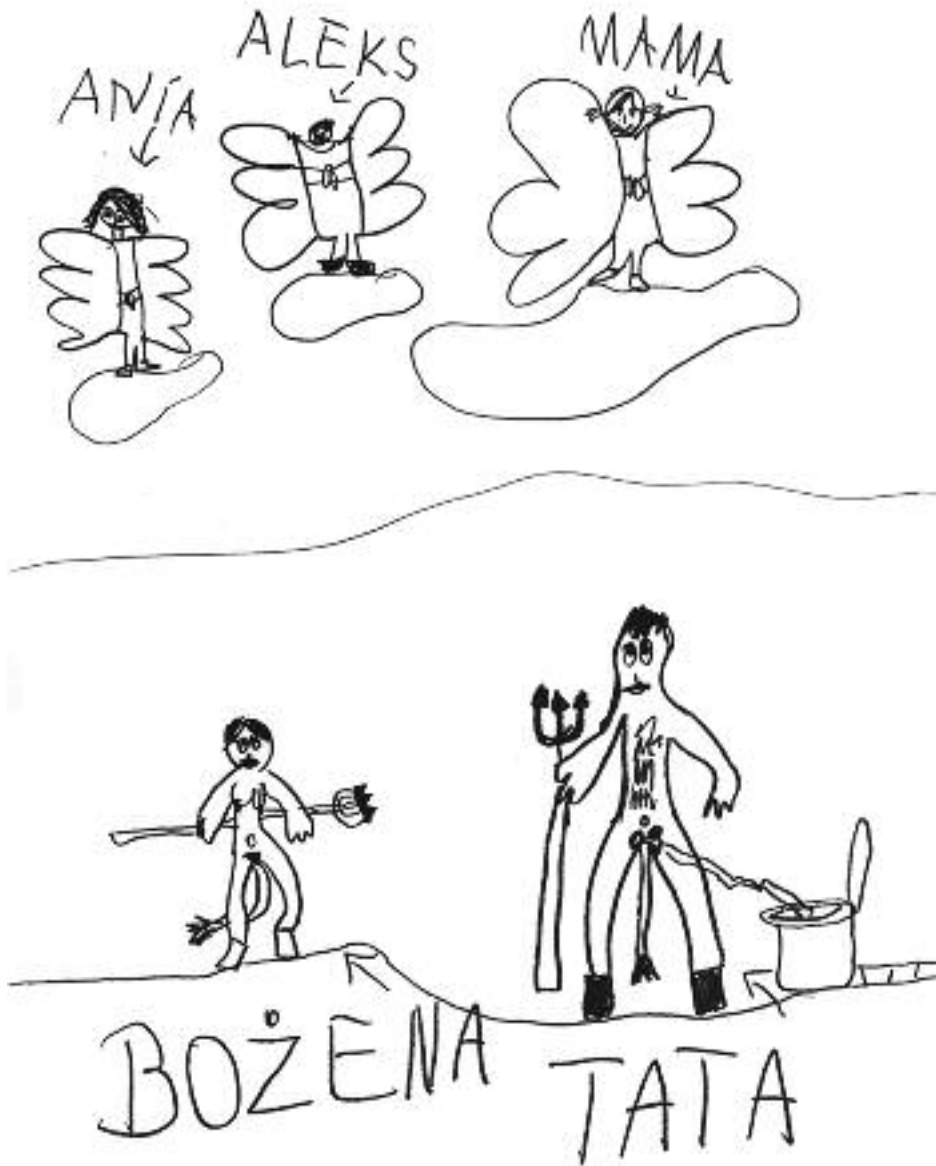
Ельжбета, 14 років. Мал. «Фруктове дерево». Ельжбету опитували у зв'язку зі спробою самогубства. Коментар малолітньої: «Це яблуня восени. Падають яблука й листя. Дерево стоїть десь поза садком, і ніхто цих яблук не збирає».

Додаток 4

Дарек, 7 років. Мал. «Моя сім'я». Обоє батьків висунули одне проти одного обвинувачення у фізичному й психічному насильстві по відношенню до інших членів сім'ї. Дарек є свідком в обох справах. Коментар дитини до малюнка: «Це мої мама і тато. Мама – найважливіша. Мене і брата немає. Може, ми поїхали кудись або граємося на подвір'ї».

Додаток 4

Ася, 7 років. Мал. на вільну тему. Малолітню опитували як жертву інцесту з боку батька. Коментар дитини: «Тато і Боженa – його нова подруга – залишились удома. Я, мама і брат літаємо на хмаринках».

Додаток 4

Fundacja Dzieci Niczyje
03-926 Warszawa, ul. Walecznych 59
tel. (22) 616 02 68, fax (22) 616 03 14
e-mail: fdn@fdn.pl, www.fdn.pl

Formularz zgłoszenia przypadku

Karta zgłoszenia przypadku dziecka

Dane dziecka

Imię i nazwisko _____

Data urodzenia _____

Adres zamieszkania _____

Telefon _____

Adres szkoły / przedszkola _____

Telefon _____

Klasa _____

Марта, 8 років. Неконтрольовані каракулі під час дачі показань в якості потерпілої у справі щодо сексуального насильства з боку дорослого порушника – приятеля матері.